नं॰ ९८-घ

सिद्धान्तकौमुदी

व्याख्या

पत्राणि ८९

सं० ६८ - घ

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या

बृहच्छब्देन्दुशेखर:

कारकप्रक्रिया सुबन्तप्रक्रिया च

पत्राणि ८६

जस्त्वमिमस्य वाधित्वेति शेषेणासुते: द्वित्वेरति: पूर्वत्रासिद्धमिति द्वित्वेरत्ति स्यापावत्योरिं द्वित्वं बोध्यं नाद्देशादति अन्यथा त्वरि
चेति वर्त्ते नैव सिद्धाविद्वं अर्थस्यादिति भाव: ह्रस्वनद्याह्रस्वनद्यापइति पंचमीनामीति नित्‌ लिंगात्‌ आमि सर्वनाम्न
इस्तत आमीति वर्त्तते तत्वुसत्स मीनिर्देशस्य चैत्स्यपदस्यादेक्षु तार्थवादं नवकालेनव चमीनिर्देशस्य वलवत्वात्प
ष्ठाविपरिणम्यते अंगस्येति ह्रस्वेत्यादि सामानाधिकरण्यानुरोधो मेंचम्मे स्याष्टातेनाह ह्रस्वांतादित्यादि आम्ना
त्रेषष्ठीवहुवचनमेव न तु द्वे णमादीति स्पष्टं भाष्ये पतनुनुडिति योगविभागस्य तुष्टि द्धेय: नद्यापइत्यनेन नदीर्घा
ताद्वेत्रयापएवेति नियमार्थके नदीर्घेषुनदोष: तु लंतावेत्यस्य तुर्म्येणवेसमर्थके नघत्वतुम्पे श्चवसनेन हलंतेषु
नदोष: एवंच ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तेत्र नद्यापद सस्यल्को लिंगात्र यापएवेति नियमपात्नपापि व्याख्येयं तु
शक्यत्वेन नदीत्वास पोर्ह्रस्वेपिहस्य तयान्नुक नियमेहर तत्रमानाभावेन चमता नामिस्यादौनुइत्याप ते: नामि
द्दलोपरस्यतो दीर्घस्यानुवर्त्तते अंगस्येति किं चर्मणां नवामी त्येवस्त्यतां किं सनुम्क निर्देशेन न चनित्य

प्र नं ३ पं

१

श: शे त्वात्संवृद्धौ दीर्घे ह्रस्वाभावोनुवर्त्स्यतीति वाच्यं ह्रस्वांतानां त्रिमेतत्सामर्थ्यान्नत एवं गमाह ह्रस्वांतनमात्रापतत्सवृत्तिरसौ
कारणात् पचपिनशामित्यत्र ह्रस्वस्य प्लुतोनुवर्त्तितार्थः न चैतिदीर्घविकल्पेन तथापि नन्वापरत्वेव सिद्धे ह्रस्व
ग्रहणसामर्थ्यात्प्रयाणे मेव नच वचनस्वरणामिमवकाशः षट्चतुर्भ्य इत्येवं तत्र सिद्धेः नचांतस्वरणामिमवका
शः त्रैरिमस्यापवादत्वात्रानुवृत्त्या तत्सिद्धेः नन्वमिप च नस्वणामिमवकाशः गोगोषट्चतुर्भ्य इत्यस्या प्रासेरितिवाच्यं गो
गोनद्यग्रहणेनामान्नाभावात् बहुवचनं तुल्यार्थवार्थं स्यात् द्विवचनेहि चतुर्भ्यामिति गुरुनिर्देशः स्यात् नछवाग्नाधि
कोपकुर्व्वतेगहृमाराविभक्तेरस्त्रवतोनुक्रसवीदिसत्तेभाष्यतोस्यनुछत्तत्रामहृतिरितिवाच्यं तस्य पुरस्तरस्य
भ्यां ङ सोश्चि स्मारावस्थिरधीमादौ च व्यभिचारात् अत एव तत्र षत्र अभ्यो ज्ञगित्येव तद्विदाहहृतीत्वेनोपन्यस्तं तत्र
हि षष्ठ्यर्थ एव सिद्धे गुरुभूतबहुवचननिर्देशात् तस्यार्थप्राधान्येन एव प्रवृत्तेः न चोदाहृतस्य तद्रूपेम पर्यन्तस्य सर्वादी ८०
नीत्यादि सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् त्यापातेगीकारे प्रत्यानंगीकारे मानाभावरतिवाच्यं नामीतिसूत्रस्येन न ण

मित्सचावकाशः । क्वनैकमुदाहरणमित्यादिभाष्येनाप्यनगीकारस्यैवोचितत्वात् । न च मत्र घाप इति सूत्रं कार्यमि
ति तदाशयः । तथा सति त्रिशूलव्दानुवृत्तिपरभाष्यासंगतेः । नैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयतीत्यस्यासंगतेश्च । न चा
त्रापि समाहारद्वंद्वे नैकवचननिर्देशो कृतेऽप्येवं बहुवचनं तदर्थं । बहुषु सत्स्वपि चारणत्वं गोणानुदेः सम्भूति
साधकभावान्नताभावाद्वा । न च पदांतरत्वमित्यादाववतिप्रसंगः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकत्वं तत्र सामर्थ्यात्
विशेषणमभूत मात्राकालिकत्वाश्रयणं वमन्तपर्वगस्याश्रयणं न तु विशेष्यमन्त्राच त्वांशो यीमसोषादिति चेन्नोपधा
या इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन च वर्णानामिति दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् परिभाषाविरोधादिति पद्यम्साः सुपि चेत्येतद्धि
षनिमत्तत्वं कसंकथापेत्यादिनिर्देशान्न्यापि सर्वविषयेऽनिमत्त्वाश्रयणे मानाभावो नामीत्यनेन दीर्घसिद्धेः । फला
भावश्चेति तात्पर्यं कृताकृतप्रसंगित्वामात्रेणापि नित्यतामसुपागमेन नामीति नित्यामपि बोध्यं । इदं
च हधादिभ्यः श्नम् श्नात्रलोप इति व्यवस्थायां तुम्भश्चेति नुटि संनिपातपरिभाषया चानुपपत्तिमाह । सावकाशत्व
मस्येति तत्र न सैकं प्रयोजनं योगारंभं प्रयोजनं तत्र नकलेनामीत्येव सिद्धे सामान्यसत्त्व मणपत्त्वैव

शा॰ प्रे

ष्यति॰ एवं च नतिस्त्वतस्तर्हि न कर्तव्यमिति महल्लाघवं॰ तस्मात्सामान्यसूत्रस्य निषेधसहितस्य प्रलापनं सर्व
त्र प्रवृत्त्यर्थं तस्य च परिभाषा वा वं विनानुपपत्तेस्तेन दोषाभावात्सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्याभावाभ्यामित्यादौ स्नावका
शत्वादिति भावः ननु नुदीत्येवमस्तु तत्र प्रत्ययोनुद इति निष्पन्न भंगश्शब्दे दोषापत्तिः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
॰ त्वानश्वरस्यादौ दीर्घः स्यादिति वाच्यं अनंगत्वात् प्रत्यासत्तिन्यायेन नुडुत्पत्तिविकल्पितांगस्यैव ग्रहणा
त्॰ न वा ह्रस्वावं तरस्य त्रा त्रंता त्यारस्य मनुपोनुडिम र्थकेनानोनुडिति सूत्रेणानुपदीर्घः स्यात् नुटः त्रिपादी
स्थत्वेनासिद्धत्वात्तत्र च तस्यापि सन्निपातपरिभाषाबाधव बाधः उभयबाधकत्वेन स्याप्याप्यत्वादिति चेन्नः प्र
वौ त्रासिद्धमितस्यानित्यत्वात् पनार्थत्वादितिस्पष्टं न पलातस्त्रे कौत्स्नमे अपरोनस्य॰ बहुत्येव सिद्धमत्र्धनन्य
ग्रहणमिति॰ षीष्वमिमावो ठविधानार्थेन च नत्नष्काः कर्तव्यः उत्तरत्र पुनः षत्वग्रहणस्य कर्तव्यतापत्तिः स्वा
भ्यापित्सत्रानुवृत्त्यर्थं च॰ एवं च ततन्नग्रहणं पदांतस्येति च न कर्तव्यं भवतीति लाघवमिति भाष्यस्य षष्ठाह्निकेऽ ब ए
गीन्ग्रहणंग वाक्॰ षुरस्यादौ च तस्यासिद्धत्वेन स्यात्तुरस्याद्दौ च यत्वार्थं मत्॰ आदेशप्रत्यययोः स्तादवयवे वला त्प

णि कः स्यात्सद्राघोरिति सात्मिग्रहणाद्विलिंगात्· अत एव रावणमेष्विन्या दोषत्वं आदेशपदेन तु न लक्षणा मानाभावात्·
निस्सरणमित्या दोषत्वायतेऽच्चकेचित्तु तिसाद्देशे सकारो वारणसामर्थ्यादादेशपदे अर्थपदेन लक्षणा नापि तद
शोः वपवत्वं वंधदृश्याद् हलन्तत्वा· तिसृदृश्यादोनपास्य· पीतिषत्वनिषेधेन तत्र सकारो वारणसामर्थ्यात्· न च रादेशो
वहिरंगत्वपाऽसिद्धः पश्यो देशेन्द्रस्यास्तेः विधिविषयस्येण· पारत्वस्याह्येपेणानाज्ञानं नापदत्वितिनिषेधाच्च न राहा
देशप्रसंपावयवस्येति· विवृता घोषस्येति· विवृततमा त्वाभ्यंतरप्रयत्नवतः अघोषरूपवाह्यप्रयत्नवतश्च
सवर्णः ठकारवारणाय घम· वकारवारणाय द्वितीयं पदं तु सोष्मणोऽघोषस्य सस्य नाद्दशात्वबद्धृत्तिन तत्र ठका
रेति प्रसंगात्· सोष्मणः सोष्माणश्च इति द्वितीया इति स्थानेंतरतमस्तत्रस्य नाभ्येणात्स्यापि सोष्मत्वबोधनात्· सो
ष्मणोऽन्त्यस्योष्मत्वसहितस्य सवर्णः तथा च शिक्षापि शाद प्र ष्माणः सस्थाने न द्वितीयाह कारेण चतुर्था
इति· सस्थानेनेति भावप्रधानो निर्देशः· हेतौ तृतीया पदतः शादिस्थानत्वं द्वितीयानामतो द्वितीयाअपि तु ष्मा
णः हकारेण सह तत्स्थानो द्वितीय एवमोष्मा वर्गचतुर्थस्तु तुर्याश्चेति तदर्थं इति तथा स्थानात्· फकारस्य पश्चा

प्रा:श्री·
3

सस्यानक्ष्यानास्तित्तन्यापिविशेष्येवोक्तमत्वंवोध्यंतथाचभाष्येनिर्णातव्यंवेर्गवर्गेचप्रथमावघोषौयुग्मौसोष्माणाव
नुनासिकोंत्य इति· एतस्येत्तिपतुणङ· सीत्तिसत्रेषकारएकोच्चारणीयेसकारेणोच्चारणासामर्थ्यात्रेषत्वमितितत्रत
स्यैरकोरितिनुवृत्तावेवतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनात किंचसकारेणोच्चारणासामर्थ्यात्रेषत्वमितितत्रतस्यैरको
रितिनुवृत्तावेवतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनात किंचसकारेणोच्चारणासामर्थ्यात्षत्वाभावकल्पने: मुख्येसाक्षाव्य
नायत्ति: आमुष्यायणोत्स्यादिवार्तिकनिर्देशादिभिस्तत्कल्पनेतुविपरीतंगौरवमितिदिक्॥ ॥ सर्वादीनितद्गुण
संविज्ञानोबहुव्रीहि: प्राय: संयोगसमवायान्यतरसंबंधेनसंबंधीयत्रान्यपदार्थस्तत्रतद्गुणत्वंतदन्तिकस्वस्वा
मिभावादिसंबंधेनसंबंधिनस्तत्वे: तद्गुणत्वंतस्यान्यपदार्थस्यगुणाविशेषणानिसंविलापतेकार्यित्वेन
कार्यसंनिहितत्वेनवायस्मिन्निसर्थ: अत्रापिसर्वादिघवयवानांसंयोग: समवायोवात्स्येवे: [illegible]
भोज्यता[illegible]पतोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितत्संनिहितत्वमस्त्येवेतिवोध्यं आदिशब्दोवयववाचीतेन एम·
सर्वशब्दघटितावयवभेद: समुदाय: समासार्थ इतिबहुवचनंतत्रैवेपर्य्यवसन्नत्वावपिअवयवानांप्रवर्तमा
३

नाऽविशेष्यान्तसर्वशब्दस्यापिसंज्ञाभवति· अतएवाह: सर्वेषामित्यादिनिर्देशाःसंगच्छंतेसर्वनामान्तत्वपूर्वपदान्तं
ज्ञायामितिणत्वमनंतरावनियाननाच· नाभावेणत्वेनिपातनस्यतद्बाधकत्वात्· ओकेपिणत्वसहितप्रयोगोऽसा
धुः बाधकान्येवनिपातनानीतिन्यायेनैवाभाष्येस्पष्टं तदंतस्यापीति· नचविशेष्यासंनिधानात्कथंतदंतग्रह
णमितिवाच्यंविशेष्यांतरामावेपिशब्दशास्त्रेलोपस्यैर्नव्यभिचारिशब्दरूपविशेष्यमाश्रयापिकश्चिन्नदंतवि
धिस्वीकारात्तत्रमानमाहद्वंद्वेचेतीति· एवंज्ञापकंविनानशब्दरूपविशेष्यमाश्रयणतदंतविधिरितिबोध्यं· अ
यभावः तदंतसंज्ञाभावेहिद्वंद्वेदस्यस्यप्रधाननिषेध्यस्यभवतिक्रियान्वयोनस्यात्विधीयमानानीत्याद्यध्याहार
ध्यापद्येत· नहितदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रवृत्तिरस्तियानिषिध्येतेतिकिंचद्वंद्वेचेत्येवंपदमात्रनिषे
धेपिनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रस्यस्यतदंतविधेःप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिभाष्यस्यप्रामाण्या
तदंतस्यसंज्ञायांवर्णाश्रमेतराणामितिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः नह्यत्रसर्वार्थवाचकत्वंनास्तीतिवक्तुंशक्यं
प्रमाणाभावात्· नह्यनेनलोकव्युत्पत्तिसिद्धंसर्वार्थवाचकत्वंनिषेद्धुंशक्यंनचतन्निषेधवैयर्थ्यंअवयवनि

श॰ शे

ष्ठकुत्सावोधकाकच्त्वाद्वसाचारितार्थ्यात्। नचैकशेषेणैवाधितत्वात्पूर्वादीनां द्वन्द्वाभावेन ततः प्राचीनानानामर्द्
तत्वेन तेषु काचोनविशेषः नच दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेषमपि पुंवत्तं निषेद्धुमिदं स्यात्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
इत्यत्र मात्रग्रहणस्य वृत्तिः सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि अन्यवृत्त्यर्थतया तस्य वारयितुमशक्यत्वा
त्। अतएव दक्षिणापूर्वस्यै इत्यत्र पुंवद्भाव इति वाच्यं दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादौ कमतमये समुदायसंज्ञा
ऽसिद्धेर्विशेषणस्य स्वस्थत्वात् तत्र च द्वन्द्वस्तोनरनिपदे तेन द्वन्द्वे काकचो विशेषणस्य स्वस्थत्वाच्च ममनुद्वन्द्वे सर्वनामता
नस्यादित्यर्थः संतितोपि द्वन्द्वस्याधिकरणत्वविवक्षया समासमीननु वस्तुतः स्य संस्कारानुरोधाद्भावघाति क्रिया
ध्याहारः नम्र लं चावयववर्तनामतमप्युक्तोपिनाकच्। ज्ञापकत्वमतएव विभाषा जसीति सूत्रं चरितार्थम व
यवमात्रनिषेधकत्वे हि समुदायनिष्ठ सर्वनामत्वमादाय नित्यमेव प्राप्ते भावस्य प्राप्ते स्तद्वैयर्थ्यं स्यात् एवं च ९०
च सर्वादिसूत्रे नरंतविध्यभावाय अत्यन्तायेन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। तदंतविधौ फलस्य वक्ष्य
माणत्वाच्च अतएव जसः कार्यं प्रतिविभाषा कतिनमवतीति भाष्यं प्रत्याख्यानमेव संगच्छते सर्वनामसंज्ञायां

तदंतविधिस्तत्प्रयोजनं सर्वनामाव्ययविधावितितदंतविधिसूत्रस्यवार्तिकेनवाचनिकएवएवंतृतीयासमासद
व्यादीनामव्युत्पन्नत्वनिषेधकत्वं ज्ञातएवद्वंद्वेचेतिगुरुमतस्यसप्तमीनिर्देशः संगच्छते अन्यथाहिप्रधानक्रिया
न्वयविवक्षायांद्वंद्वेत्येवबदेत् तद्वंद्वशब्दस्यद्विशब्दप्रकृतिकत्वेपिस्मिन्नादिरूपसर्वनामकार्यप्रेण· सता
त्वात्समुदायस्यद्वंद्वेविद्यमानत्वेतुव्यपदेशिवद्भावेनाधाराधेयभावस्यलेपि व्यपदेशिवद्भावस्यानप
तनेलिंङ्ग·तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णंस्यादिस्यादिसूत्रस्यभाष्यादौस्पष्टमेवोक्तत्वातिचेन्न· लोकशब्देनसप्त
सेतत्थवगास्तुर्वान्त्वेनाव्ययवनिषेधस्तत्फलाभावात् अनव्ययविभाषानुसमासेननवहुव्रीहाविनिता
यकादिनिवृत्तनेनस्याश्रभावाच्च किंच· विभाषाजसीत्यनेनप्रजाभावाद्व्ययवनिषेधभावेतत्साहचर्ये
णाप्यधिकारानुरोधेनचद्वंद्वेचेत्यादेरव्ययवनिषेधकत्वाभावोत् अतएवचवैतनुकर्तव्यौप्रसंगंमुक
संशयाविनिप्रकरणविषयस्तत्तरेणनद्वियमनवहुव्रीहाविनिसूत्रसाहचर्येणाचैतत्प्रकरणस्य
सप्तमीनिर्देशानांप्रयमार्थकत्वसंभवोचितात्वविभाषादिकसमासेरनिसूत्रस्यवहुव्रीहिपदवत्तनव

श्रा·श्री

दुर्बोधाविति सन्नवचात्रप्सस्तसमर्दिशमामापि संभावितत्वेन विषयमध्याहृत्य तत्तामानाभावाद्विभाषायां तसीस
त्रस्यं न स· कार्यमिति विभाषाकृतिनभवतीति भाष्यं तु समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोकच्प्रभवतीति अर्थपरमेवं
च समुदायनिष्ठकुत्साविवक्षायां वलीभ्रमेतत्कारसेव· अवयवमात्रनिष्ठतद्विवक्षायां वलीभ्रमेतरकेवलीं
भ्रमेतत्काहत्युभयं· ननु तरं न संतापाफलाभावः न च परमसर्वस्मै हत्यादौ स्नापादिः फलं त्रंगाधिकारे तरं न विधेः
सत्वेन तरं ना स्नात्वेनापि सिद्धिः न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः तरं न संताभावे हि ढेढे चे स्मादिनिषेधानां सामर्थ्या
नावयवसंताविषेधकाबाधित्वविशेषणलोपकालाभावादत आह तेनेति· न चावयवसर्वनामत्वेन निर्वाहः सर्वना
मप्रकृतिकभावात्· स तस्याः पंचम्याः हत्यनेन प्रकृत्याल्लोपात्· अकच्विधावपि कुत्सितत्वनिष्ठत्वोक्तेन परि
पूर्णार्थस्येनत्वार्थयोगात् इति भावेन सुवंतादेवतद्धितोत्पत्तेः प्रत्यासन्नात्सर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थगतकु
त्साविवक्षायां सर्वनामावयवे टेः प्रागकजित्यर्थात्· न च तज्जातिविधौ तरं न विधिः समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्· १५०
ननु तरं तस्यापि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नस्तृतीया च इत्यत्र सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनो ग्रहणात्सरूपे·स्मै

र्मयोऽप्रयोगो नास्ति सर्वादिशेषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य भाष्योक्तं विरुध्येत सर्वनामार्थगतत्वं च पर्याप्तिसं
बंधेन तेन वर्णाश्रमेतराणामित्यादिषु न दोषः । नरं तस्य सर्वनामत्वेनार्थद्वारकं विशेषणात्वप्रयोगोपि दोषस्योन
त्वादिति चेन्न । प्रयोजनं सर्वनामाख्यसंज्ञायामिति तदंतविधिसत्त्वस्य भाष्यविरोधेन तत्र भाष्यस्यैवा
न्तरावाहुरुचेर्माख्यपत्नां गतोपन्यासः । अकच्प्रतिनचावयवनिष्ठ सर्वनामत्वेनैवाकच् सिध्यतीतिवाच्यम् ।
उक्तोत्याऽसंभवात् । अत्र केचित् । भवकच्छब्देन समासेत्यत्वादिबोधनापद्धतीयाकच्तु नायाघः । अक
प सर्वनाम्नामित्यस्य वाक्यार्थबोधसमये माहृशसुवंतानामकजहिनामेवोपस्थितेः न सेतत्रिध्याख्या
कच्सहितानां । तेषामेव तद्वाक्यार्थबोधन्यूनं विभानांतरेणासिद्धेः पुनः सहृतोनुमानाभावः । न चैवं शेषिकान्म
तुवर्थ्यापाठे षिकोमनुवार्यकरस्मादेवैयर्थ्यं शालशाजीपशाव्दयोः पठितिपिपाठि घस्मोरेककालिकोयसि
त्वभावादितिवाच्यं छान्तस्य प्रातिपदिकत्वं भवति सत्त्वं तस्य धातुत्वं भवतीत्यादेः सुप्तिङ्विधाविवकार्य
कालपक्षेऽसत्त्विधावप्युपस्थितत्वेनातिरात्मरच्छमना द्यापत्या नात्रिषेधेन चारितार्थ्यात् तस्मि

६

शा॰ प्र॰ 6

हि सति कार्यकालत्वपक्षे तथा क्वाचित्पदेषु प्रत्याकारनामनुपस्थितिरिति वक्तव्ये तेन सामर्थ्यात् अतः गावघ्न
नात्वमिन्याद्यौ त्वमस्यांतात्वमस्य परिनिष्ठितत्वेन हे वमग्राकज्ञविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति वाक्य
मपि तेन चैवं यदि लुप्तजातिस्य त्रस्य प्लोत्तुकायनः इति प्रयोगः संगतः स्यात् रञ्जुचुक प्रदत्वाक्ति नियम्या
रूपमेतन्न त्वद्धी स्याफित्तं ताम्पुनः फिनरावापतेरिति वाच्यं फिनो वैकल्पिकत्वे नास्तेः तस्मानुरोधेन
नद्धिपये प्रोद्देशपक्ष स्यैवास्य पराणमिन्याहुः परेनु प्रातिपदिकत्वयमनुन्याद्रि मे वो पस्थितात्कार्य विद्ध
न तु तत्र इत्यप्रत्यनेयामुपस्थितिः कस्याप्यसंभवात् कार्यकार्यकालत्वेपि नोतस्य प्रातिपदिकसंज्ञास
नंनारे धर्मातु संते स्या रिवाक्यार्थता नं छादिविध्यनंतरमेवेतिपर्वं न दुपस्थिति निर्दुर्जं भेवतस्माद्युकच
नेष्वपनेन सर्वनामि धाने नैव वक्तारत्वीय शेषिकाग्रि साधयन्नामि धानसिद्धाः पनु वादत्वाच फिनंनामि
नेतान्कि न पिनन्नावने त्याह जसः शी दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वा इतीदीति अदंताद्धि निपरस्पेत्यने **राम॰**
नान्वेति अनदत्स्यांगविशेषणत्व यानदंतविधि अदंतादंगात्परस्येत्यर्थः सर्वनाम्न इति तु विहितवि

शेषग्रहणमेव तस्य तु तदंगविशेष्यं अन्यतो मानाभावात् तेन वर्णाश्रमेण सह तत्र च न न चांगसंज्ञकानां
नाम्नः सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थो लभ्यते एतेन माघस्थि ध्यायते: न चाम्नादि विधौ विषयसप्तम्याश्रयणा
त्तेषां पूर्वं प्रवृत्तमानत्वात् अनेकाल्त्वादिति तन्न तुशित्वादिति भावः नावयवधर्मत्वमिति अत्र चानेकाल्त्व
त्वस्य शित्त्वं हणां लापकमिति तु नोक्तं प्राक् सर्वादेशत्वादिति प्रसंगात् शित्वाभावादिति भावः अतः सर्वना
म्न इति अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः तेन मासपर्वयपस्मत्र स्मैनः सषंचेदं कौतुक
मे आम सर्वनाम्नः आद्दसेरसुगमनं आदिमनुवर्ततेऽवर्णान्तादिति तदंतादंगात्परस्येत्यर्थः
तेन तेषामित्यादौ नाप्तिः विहितस्येति यः स इति तु नोक्तं इदानीं तोनर पूर्वाणामित्यत्र तदुपपत्तेः
ह्रदद्वेति समुदायस्य निषेधो न त्वावयवानां न चते स्कान्माद्विहितः किंतु समुदायादिति तन्न तुन
नुके सर्वादयः न च सर्वेषां नामानीति त्वर्थत्वाधिकृत्वात्पराव संतिन आदिशब्दाद्ध्यानेति भावः

शा॰शो

ष्वमकारे इतिवाच्यं कृत्स्नादिषु तिस्रात्रेति सन्न आह पंचत्रिंशदिति तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वे पिंडि
त्वस्य कलादिशब्दानां नेति भावः पंचचत्रिंशद्भेदभिन्नः पंचाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा·समास
भेदेन स्वरभेद प्रसङ्ग एव·अतएव बहुव्रीहौ संख्येय इति सूत्रेण काधिकाविंशतिरेकविंशतिरि साधु
कं भाष्ये नन्वेवं सर्वादीनां वृद्धिस्थाने कार्यवाचकत्वेन बहुवचनमेव स्यान्नत्वेकवचनादीनीति चेन्न
वृद्धिस्थाने कसंख्याकाकवारध्वस्य समुदाये सर्वादयः शकाहस्मावश्यकं प्रसवपवंसर्वशब्दा
प्रयोगात्·नत्र परानुस्यूतावयवः समुदायकस्त्वेकवचनं पव्यावर्तिलोकइति ताहक्तसमुदायदृष्टा
दिविवक्षायां द्विवचनादि सर्वोपलब्धिरिति परा चोन्नतावयवभेद समुदायविवक्षा तदा च बहुवच
नं सर्वेषयदृतीति दिक पूर्वपरा वा अवस्थाः संतावर्तिन एवमसर्वादयइत्यर्थः एवमुनरस्त्र एन॰
रूपेपि निसंधि वचनांतरविधि वचनांतर एवेत्यर्थः सजातीयवचनांतरास्यैव व्यवच्छेद शहादि

कंभवतेवअर्थस्साहित्यत्वज्ञापयितुंह्योपमर्थः अतएवशब्दपर्यवेक्षभाष्ये स्यादिभवतेवनतुत्तमशास्त्रस
द्विवचनांतत्वेसर्वादिषुपाठोव्यर्थः स्यापादेशेद्विवचनेःभावात् नचस्वांगशिष्यमहत्तानामित्याधुस्ताता
र्थः पाठइतिवाच्यंवागणेगावांतोदात्तत्वनिपातनात्· उभमष्ट्रेहस्यादेतथैवपाठात्ष्षादेनांचेमच्चा
पिशब्दस्यप्रकारार्थत्वेनाघुहामत्वसिद्धेश्चेत्सत्यमाह अकजर्थइतिनच्चकाकचोः कोविशेषः प्रत्न
पस्वरेणाचित्स्वरेणवांतोदात्तत्वेनविशेषाभावात्· नचसुवंतात्तद्धितप्रसंगः सत्वनाकविचित्वाज्ज्ञापना
नमंतोदात्तत्वमुभकामामित्यादौ सुवंतस्यस्मात् कप्रत्ययेचुप्रकृतेरितिविग्रहोबोभवेतिवाच्यं· तद्धितवि
धौप्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकस्यैवप्रकृतित्वात्सर्वनामापमानीदृशकामायाद्यसुवंतात्पर
क्रमस्तत्रमप्युष्मदस्माद्विषयेतुकविधिप्रायाद्युपरस्मात्तुदृतेः सुवंतस्यैवप्रकृतित्वंज्ञापयेदेः भागकच
इतिबोध्यं नचौभाभ्यांहेतुभ्यामित्यादौ सर्वनाम्नस्तृतीयाचेतितृतीयाषष्ठ्योर्नतस्मूलेनिमित्तका

प्रा॰शे रगाद्देनुषु सर्वासां प्राप्तदर्शनमिति हेतावितिसूत्र पठितेनेन गतार्थत्वात्‌ न च प्राप्तरूढ्हणाद सर्वनाम्नः प्रथमगद्
णीयेन स्यादिति केयटाद्युक्तेः सर्वनामत्वमिशेषः स्यु॰ एवेति वा त्वं प्राप्तरूढ्हणेन तत्स्यानुरोधात्‌ तस्यैवोभयशा
ब्दाभिरिका सर्वनाम्नः इत्यर्थस्यापि कस्यापि तु शब्दस्यानन्तन्न चाकचिन्मध्यपतितत्वात्पनत्तस्योभयग्रहणेन
ग्रहणेऽ उभकारस्य वा यस्मैत्सर्वेऽत्रभकशब्दादप्यचिऽ उभकपदमिति प्रयोगः सिध्यति केनुनेमिविशेषहंतिवा च्यं
उभयग्रहणेन तत्तद्ग्रहणेऽपि तस्य संख्यामात्रार्थाकत्वाभावेन लोकेनथाः प्रसिद्धत्वेन वाकच्चिशिष्टे उभादुरा
तरस्यस्यामाहेः कथंचेशानीकाक चोविंशेषहृति भाष्यप्रामाण्येतानमिधानात्‌ अत्र तावद्धरितोभयोन्य
त्रेतिवार्तिकमत्सम तेन उभयस्याद्विवचनं टाप्‌ च लोपश्च यस्येति आकारेणान्तरा सत्त्वमुदाहृतं तेनम्नने चे
त्यं प्रयोगा गम भाव्यः स्यष एवेति समाधानेद्विवचनपरत्वाभावेनेति। अकच्‌ प्रत्ययस्मात्‌ टः प्रागुजायमा राम॰
नत्वेन तन्मध्यपतितत्वपरिभाषया नोभयशब्दस्याद्विवचनपरत्वाभावात्‌ः कप्रत्यये तु तस्य प्राप्तिपदिकात्म

रज्जायमानत्वाद्द्विवचनपरत्वविधानोत्स्यैवेत्यर्थः अयंभावः उभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमिति सूत्रे नित्यमिति योगो
विभज्यते । उभशब्दान्नित्यमयच्स्यात्स्वार्थ इति हि तदर्थः नचैवं पर्वसूत्रे नित्यमित्यस्यासंबंधे द्विर्भावं तयप्स्या
पूर्वेत्यतो विभाषानुवृत्तिः स्यादिति वाच्यं अस्वरितत्वात् । महाविभाषायास्तु फलाभावाप्यास्तु फलाभावाद
संबंधः तस्यायचस्तयपः स्थानिकत्वेन तद्विकल्पेनैवं वाक्यसिद्धेः अतएव ङी द्विधा कसूत्रे मात्रशब्दाद्वा तयप्प्र
प्रकारेण मात्रजितिप्रत्याहारमात्रिताप्यच् अल्पार्थत्वं स्त्रीकृत्योभयेत्यत्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पवारणाय नवे
ति सूत्रस्य भाष्योक्तं तंसगच्छते तद्वीत्याहि वाक्यसिद्धये विभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणं वैयर्थ्यमेव
मेव उभाभवति कोनात्मुभयेत्यादौ तु नङीप् उभयशब्दात्स्वार्थे विहितस्यायसर्जनत्वात् । नित्यमितीसूत्रे
तु प्रत्ययान्तरमेव । स्वार्थे तयपोऽविधानात् । अत्र नित्यशब्दस्यावाच्यार्थविरोधाधिकस्यानुवृत्तिः अयम
प्याद्युदात्त एव । अयप्सन्नियोगोदात्तत्वमनृतत्स्यानुवृत्तेः इदं च सूत्रमुभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन योगविभाग
स्यैष्यतेत्यर्थत्वेन च यच्चोभशब्दस्य सुप्द्विवचनपरत्वाभावसंभावनात्त्रैव प्रवर्तते उभाविमत्रैकादेशोऽपि

९ ६

प्रा॰प्रो मांतस्यैकदेशविकृतत्वापेनोभशब्दत्वात्ततोः व्यवहितं द्विवचनमस्त्येव सुपद्विवचनेत्सुक्तेण चारद्भिवं नातिङः द्वि
वचनेऽपच्यमवत्येव सत्सपिधानेरावं चउभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुकानापहृतं पत्रनततोऽप्याप्यजितिमनोरप्या
पाम्पोमः किमर्थं इति चिंत्यं तडक्तं वार्त्तिककृता अन्याभावो द्विवचनपरशविषयत्वात् उभयोन्यत्रैति अन्ये
पां सर्वनामकार्यारमापाप्रपमः किमर्थं इति चिंत्यं तडक्तं वार्त्तिककृता अन्याभावो द्विवचन एवक्वोद्यमि
तिकेपटः न चोभस्यपारभावेः सर्वनामत्वेन तत्र तलादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वाद्विवचनपरत्वस्यैवम
त्वेनततोपजुत्पन्नायतो उभयत्रेमा यसिद्धिरिति वा व्यंपदि अपचस्येतदात्रयादिस्यात्ततस्मिंश्चलुगपि
स्यादिति संभावनपातस्यत्वाभाव संभावनासत्वाद्दत्तेः उक्तज्ञापकेनवृत्तिविषयेपजितिनुनपुंक्तं उभयो
र्वासिद्द माहैशपवासेमादिनाविभक्तलुक्वापि अपजापत्तेः न चोभयवृत्तिः द्विवचने उभशब्द एव साधुः अ
न्यत्रोभयशब्द इमर्थपरमाष्य वार्त्तिकविरोधापत्तेः सचापमपजंतं गत्वा ममासत्तद्धिताघुत्पत्तेः पर्वस्तुवुत एम॰
त्वेनत्रपर्वप्रवर्तते अत एवपाणिनिप्रियस्योभस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसतस्माघेतित्वेनत्रजोपु

मत्तिः न चैवमुभयो मणिरित्यादावपि स्वार्थिकायजापत्तिः निघस्मात् स्मोभयोबाभिमारिति निर्द्देशात्तर्हे नस्या
हश्चपञ्चसंगारिति न चापाबसर्वनामत्वेनापवादत्वात्कच् मा भौद्द्विवचनस्याश्रपमाणात्वसत्वेन कथमप
वः प्रसंग इति वाच्यम् । उपजातिमत्वेनान्तरंगत्वेन च वकमत्तपस्यैव मात्रेः अपवादास्तनत्रचरितार्थः न च
कप्रमपेवांतरापरत्वस्वमात्रवगन्होष्वपादपितुंयुक्त इति वाच्यम् । ईपि वांतमनितिसिधूर्माद्दोपदत्वाभा
वे पापि वांसमिमाद्दोतत्कर्तोनराजकारद्वत्तकैरमाद्दोपदत्वेपितस्माकारोनवतत्र संमदापस्यैवशररा
त्वादिति स्पष्टं संयोगसेतासत्रेकोत्कमे प्रत्रेदं चिंमत्रकतविधावेवोभमहसोनसिद्धेनत्मात्मार्थ्यसंतामरा
यन्नं किमर्थमित्यादोतत्कर्तीतिजनमिथंत्कपदापकत्वाचुसंतामारद्वितिः सवनामत्वहवप्तावः एतेनोप
सर्जनस्यापि व्यावृत्तिः भाष्यानुसारिणोत्क कप्रमपस्य स्वार्थिकत्वेनत्यर्थाभिधानसमर्थ्यत्वात्तस्माभावे
द्विवचने निवार्तिके द्विवचनशब्देन चपौगिकस्यैवग्रहणात्के पि अपजभावः सिद्धः न चोभपत्तऽभयपत्रे
मारावपपजानापत्तिः तेषामपि स्वार्थिकत्वेन द्विवचनत्वादिवाच्यं नत्रतिलोः सम्मंतानं च मंताद्वस्वा

श्रा: शो र्थविधाने नाव्ययत्वात्तस्मंज्ञार्थवाचके धर्मरावत्तद्विधानेन वा द्विवचनप्रभावात् । उभशब्दार्थत्वतयोरविधानात्रयो
णां कद्भिन्नसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकस्यानुजहानायथर्थरितिष्टो भार्थे विधाने न
द्विवचनत्वमनत्तगमेव । न चैवं तरबारात्तवप्यपजत्वापत्तिः । तरवादीनामहोनिमित्तगतमकवार्होत्तस्मानाद्विक
रणगुणगतमकर्षाद्दैवोत्पत्तत्तयोरसंभवेनोभशब्दात्तत्तनुत्पत्तेः । पचष्टेकस्वैवोभयसमवर्जत्वादिमत्तिपादन
नापकत्वस्य प्राप्तौ नित्यामितेर्न द्विवचनपरत्वाभावे इति अत्र वार्त्तिके पञ्चमानार्थकोप्यपवश इत्येतेउभयोमति
हृमपदे देवमनुष्या इति भाष्ये तदुदाहरणात् । स्वार्थिकस्यानुपक्रमेण वार्त्तिकप्रदृते र्ग्रहणं रावं चावयवद्वया
र्थकमणिद्वयविवत्तयोम्द्वनावयवयमेदेकमणिविवत्तयवा द्विवचनमसाध्वेव । अत्र चानभिधानमेव शरणं अत
एवोभयशब्दस्य द्विवनाभावात्सर्वविभक्तित्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते परिगणनमिति तद्भिन्नमेवोति सत्रस्य परिगणनप
रत्वं तद्भिन्नानां ग्रहणं च पाठेति भाष्यं केपटेनावतारितं पयपितत्राष्यं पचति कव्यमिलादिवारणायेत्यपि भाष्यख्या एम०
नुशब्दंजयाप्युक्तमेव भाष्यं तत्र प्रमाणं संतस्हाह द्विवचनं नास्तीति । हरदत्त इति । अत्राहाचिदीजं प्रागुक्तभाष्य

विरोधः तस्मात् उभयपशब्दात् जसीति । अवयवद्वयाद्ध्वसमुदायवद्वयाद्ध्वसमुदायवद्द्व न विवक्षायामित्यर्थः
अंतरंगत्वादिति निषेधाङ्गवजीपांसह स्यस्यतु नात्र विषयः प्रथमादि स्याद्वचर्वेलो तस्तत्र विषये न निषेधासंभ
वात् । एवं च तपांशेष्वेषाः स्थाने विभाषैवेति भावः । न च सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थस्य पूर्वसत्त्वेनानिमित्तकोपवेशेन
समत्वामि नित्या च्यं महासंज्ञायानादृशार्थबोधकानामेव गणेनानुकरणमित्यर्थबोधनेपि तस्य संज्ञानिमित्त
त्वमानाभावात् । आधुनिकसंज्ञोपसर्जनप्रथमादिवारणायेहापि तदावश्यकत्वाद्व न चोभोभादुदात्तरत्निवि
दिलोपचप्रसंगपांतरमेवेति वाच्यं । उभयीमत्र ङीवनापत्तेः टित्वमण्ज इति सूत्रेमात्रशब्दस्य ग्रहणप्रायपचप्रका
रतप्रमाहाराग्रपरोतुतयवादित्वनह सावैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । केचित्तु नांतरंगं वलीपरस्मा अत्र विषयः पु
गपत्प्राप्त्यभावात् । अतिदेवहिंगमित्मावहिंगत्वस्य रूपपादत्वात् । तस्यस्तेहि विभाषा तसीत्याद्येजसी
सेतजसः शीमत्रैवोपस्थितिरिति मतह र्थमात्रबोधकं किं च बहुधार्थक सर्वादिपठितनेमशब्देपि नित्य सं
ज्ञाया आपत्तिः नेमग्रहणं तु नेमः कीलेव चौ गतैर्माकारेके तत्वेपि च समर्थ्यांतरे स्याव काशः । एवं च नेमाशब्दउभय

श॰शे॰ षेवेपं अन्तरा एव नवीमि सूत्रभाष्येऽयचः प्रसर्पान्तात्मैवैवीभपेद स्यचनित्यसंज्ञा को ऽप्रमाहाग्न्यप्रलोनचर्सस्माध्य
ः तपवादिग्रहणांच कार्यमिति लाघवमेवेति तदाशयः सूत्रमतेन सर्वविधानि षेषोर्गी कार्यइत्याहुः केचित्तु गणाख्या
स्थानेनेमइतितु छांदसं बोध्यं तदन्तग्रहणमिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति प्रयोजनं सर्वनामाख्यप
संज्ञायामिति चनैर्दंन विधिरूपेन ज्ञतरांतोते स्माद्यर्थपरमकतरस्यप्रदेशाभावस्मावेन चकतरस्य संज्ञास्ति
ड्तिभावः तत्र मानमाह केवलयोरिति प्रयुज्येतेनेनेति प्रयोजनं संज्ञाप्रवृत्तिप्रयोजकसर्वार्थवाचकत्वं
तदभावादित्यर्थः प्रत्ययमात्रस्य सर्वादिगणपठितत्वेपि तावन्मात्रस्य लोके प्रयोगेणानस्य सर्वार्थवाचकत्वा
भावात् सर्वनामशब्दोहि योगरूढ्या सर्वार्थबोधकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदत्वं सर्वादिमात्रपाद
कः एतद्विषये सर्वनामपदस्य केवलरूढत्वमेव प्रत्ययस्य संज्ञाविधानसामर्थ्यात् कस्यामिति चेतर्ष्टितक
त्वराबेस्माद्यसिद्धिरितिरिक्तफलाभावादिति वार्थः ननु तत्तरशब्दपाठेगणोऽव्यर्थः डतरग्रहणेनैवसिद्धे एम०
रत आह अन्यतरेति किं यतन्मध्ये ग्रावतयोर्विधानेनान्यशब्दात तयोरभावादिति भावः एतद्वपस्य शायांस

ष्ठं राके इति शतिकाराः एतं त्वं मन्मेद स्मा घुटा नन्तस्योन तः पश्य पत्तु तोन त्वं स्यौ न त्व मिमनुदात्त स्य च दर्शनादिति भा
वः एकत्वान्न इति । एकस्य त्या पाठेनैव निर्वाहे वारद्वयोच्चारणादेकत्वान्न श्रेष्ठं तत्त्वं एकः प्रथमः स्फुटीकृतत्वादिति
प्रयोगो गोत्रमानं अस्य सर्वनामत्वप्रकल्पनं तु अनन्तरस्य प्रर्थकत्वात् तस्यापि सिद्धिः अत एव त्वदधान्मधुरं मधुमि
पिवन्तमिति जयदेवः प्राप्तं तत्र किं अन्यस्याहस्य प्रर्थः ननु तद्बाध इति । पश्यन्ति दिशो दिशो रहसि भवन्त
मिति वा कोशे येण कस्य स्यास संबोध्यत्वावगमात् संबोध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनान्वयात् अत्र च पदेन इत्येक
स्यु तो दानानुदात्त यो निर्देश दानमावः तिमः कृते च शक्ते च सान्नर्थादावबुद्धयोः गणास्त्रेइति । इदं च स
तस्यं नीदा हरणाय भाष्यान्वयम्यते अयुरेति । पः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वेन समर्थः सच विशेष्य मेव तेन तत्त्वा
त्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तत्सागे मानाभावात् अतेन एव भाष्येन तएवाम्मि निश्चिपामेवोदाहृतमत एव तामि
द्विभाषा विधायकेनास्योपयोगः अरेनादेव जसः शी विधानेन पदवेनाभ्यासभावात् अनेनापामिति । मा
कारावान्वापां तदनं वर्तिम्या चेमर्थः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाभावात् मदनदेनावुक्तपरामर्शको

ग्रा: शे णाकोन्यार्थप्रधानेचप्रथमकेवलेनयासाधारणोसमानेत्येसंख्यायांचप्रयुज्यते। केवलेसहायेइत्यर्थः। एका
किभिः क्षुद्रकैर्जितमित्याद्येतत्प्रयोगात् स्वार्थे चेदंवहुधितिसत्त्रेभाष्येस्वाभिधेयापेक्षा इतिसत्स्यप्त्वीरि
शब्दस्याभिधेयेनापेक्षा नरस्ति स्वाभिधेयापेक्षा ठकर्मणि घञ् स्वाभिधेयेनापेक्षमाणा इत्यर्थः। नियमे
चेतद्विशेषणमवधिद्वारको ध्यमः। अवधिशब्दस्यनियमेतस्माद्वानस्समासानुपपत्तिः स्वाभिधेया
वधीतिसमर्थत्वमेवकक्षिगमयते एवंचव्यवस्थायामिस्यनियमेनावधितापेक्षार्थेवर्तमानपूर्वा
दीनामित्यर्थः। उत्तराः कुरवइतिस्यादेतत् ध्यगविकल्पमेतत्प्रयोगस्यनिरूढत्वात्प्रयोगाभिव
धेर्नियमेनानपेक्षणात् व्यवस्थाया अप्यभावात्। किंचदिग्वाचकपूर्वादिशब्दानामपिसंतान
पतिः तेषामपितासुसंकेतितत्वात्। अपिचदिङ्नाम्नामन्तराल इतिसूत्रे दक्षिणपूर्वस्यांपुंवद्भा एम०
वेनप्राप्तोनित्यसमानायामाक्रान्तोभाषितपुंस्कत्वाभावात्। आक्रान्तत्वेवैतोभाषितपुंस्कोदक्षिणा
पूर्वेतिदिक्शब्दोदक्षिणाःपूर्वइतिव्यवस्थाशब्दोएवंतर्हिसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवद्भावइ

त्तिभाष्यसंदर्भेण व्यवस्थानिमित्तोपाधेन भवति स्वभावत एव पोरादिशिवर्त्तते स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमि
त्तनिरपेक्षो यो दिशो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्दस्याभिधीयते। दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्त
रनिरपेक्षाः देशकालयोरेकव्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ता दिशि वर्त्तमानानां व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे
हि दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी स्यातां दिक्शब्दत्वेन व्यवहारानुपपत्तिः दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वमितरथा घस्तातिप्रकरणस्य केऽपि अहरहरनादिगं प्यवलेन च दिग्वाचिपूर्वादिशब्दे
पूर्वव्यवस्थाभावस्यस्पष्टमभिधानात्कथं तत्र संज्ञाप्यपि च दक्षिणागाथकार इत्यत्रापि उत्कर्षस्यावधि
सापेक्षत्वेन व्यवस्थायाः सत्त्वात्कथं न तत्र सर्वनामसंज्ञा॰ न च यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्येवलक्षण
मत्राभिधीयते द्रव्योत्पत्तिलक्षणमारभ्य नाशलक्षणपर्यंतं यत्र पूर्वादिव्यवहारेण पापरतिहितत्त्वः एवं च
दिक्त्वस्यैक व्यवस्था उत्तराः कुरवः इत्यादौ च दक्षिणागाथकार इत्यादौ तु न पूर्वस्मिन्नु राविस्यादौ परेषां

प्रा॰ शे॰ पृथ्वीत्यादाविव लक्षणयैवोपपत्तिरिति वाच्यं अधरेतावल्लक्षणागरस्यांशावपि संतायन्नोदिति चेन्न पद्यपि संता
शब्दत्वं रूढ्यावोधकशब्दत्वं अत एव संतापां समञ्ज निषदे त्यादिना समूहार्थकसमस्याः शब्दस्य साधुत्व
मुक्तं सूत्रकृता· अत एवाकडारसूत्रे हंसादीनां कुम्भादीनां च संज्ञात्वमुक्तं भाष्ये अत एव पंचमे पशुना
मत्वेन गवादयो व्यवहृताः गोगोष्ठमित्यादि सिद्ध्ये न हि तेषु पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं न तदंशस्य कादी
नां पर्यायत्वापत्तेः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तत्स्यापि तल्लोपसर्जनीभूतात्केन सर्वादिपरत्वसाधु
निकसंकेतविषये संज्ञाशब्दो वर्तते सामर्थ्यात् अन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनासंगत्यापत्तेः इद
न्तु वैश्वर एव संकेतो नाधुनिकः· कुरु प्युत्वाधुनिक एवेत्यत्र आख्यातवचनमेव प्रमाणं न तस्य दर्शनं
च· एवं च वरणाविशेषेपि ध्वशब्दस्याप्यैश्वर एव संकेत इति ति विघ्नेशादेवानामिति सिद्धं· अत्र च सूत्रे ऽस एम०
ताप्यमिति तु सम्बन्धार्थमहासतयैव सिद्धेः न च दिङ्मात्रव्यवस्थापाज्यव्याभावः दिक्षुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमि

नत्वादितिवाच्यंपूर्वादिदिशब्देष्वाकाशावच्छेदकस्यावधिशब्दोपाधिकृतभेदप्रतिपादनात्· तथाहि अस्यपृथ्वीम
ध्यंतन्मांतवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चत्वारोपरितोकिंचिंधाकांशेसुमेरोर्णामध्यदेशावधिकस्यैवदिग्विभागसं
कल्पात्तत्रएवंचतन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशाह्रस्वोपाधिविशिष्टदिशापूर्वादीनांतत्तच्छब्द
प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यसमकृशिरितित्रयाध्यतगतत्वपामर्यादायाअपिमानेनअवस्थाविषयत्वात्ततः त्र
रू दयाचलपर्यन्त पोपाधेस्तदभिधेयस्यतदाकालत्वेनमूलोकल्पत्वाणानुपपत्तिरपिनः· अवस्थापामि
तिचविषयसप्तमी· सर्वंचेदंसर्वदादिशोतत्रभ्यामितिसूत्रेभाष्यकेपाणिनितन्त्रैवभाष्यप्रदीपेघो
नेनिरूपितंदेशाह्वतीनांतुतत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तपिमादिवोध्यमुत्तराः
कुरवहस्मत्रापिसुमेरवधिकपदेशात्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुस्वत्वशब्दः शब्दंप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यवर्त
तद्वृत्तिमवस्थाविषयत्वमस्त्येवतत्तारान्स्यस्यतत्रानाः कुरुकरणपर्यटतिकेचित्पकेचनहिमवंतंप

श्राः शे

परेणानन्यपरात्वतरकुत्वतत्त्वमहद्रार्हत्तिनुतेत्तिरावेभ्य पत्नेणवमुत्तरेप्रत्युत्तरेचशाकटकापिंजलाधिकरणे
भाष्यनुणावरभाष्येतु उतरः कुवादृत्तिरानकुरूतये स्पोजराह्नुच्यंतरह्नु कव्यवस्थाधानि स्वस्यमनुदाहर
णोवोध्यं अथरेतांवलगगहस्मादौनु संतात्वानस्पुरूव्यवस्थाभावाद्वानप्रवृत्तिः परेषांपुथीस्मादौनुपरत्वे
शनिष्ठत्वादिभिरेव वोधाद्यवस्थाः स्तेव शान्तुत्वादिकं त्वाप्यिकोर्थः स्वमता आत्माग्रहणमात्मीय
त्वेनतामादिविवक्षयामपिसंतापथ्यासादिस्पर्धधनत्वेनात्मीयस्य वोधेमाभूदिमपर्थेचेमाहः न चात्मा
त्मीयाख्यायामितिव वाच्यं लाघवाभावात् आत्मात्मीयतातिधन वीवीस्वशब्दस्तत्रतातिधनयोः पर्यु
दासादात्मीयोपादित्रिंद्वोन आत्मनि स्वोतानावात्मनि स्वमिति कोशात्तद्रूसकत्वेपि स्वः स्यात्तुस्यात्मे
नीतिमेदिनीकोशात् पुंलिंगोपि स्वशब्द इत्यभिप्रेत्याह आत्मानं इतीत्वैतन्नंतरमवकाशावधिपरिषा
नान्नविभेदमादर्थ्येष्ठि दात्मीयविनावहिरवसरमध्येंतरमनिचेति कोशोत्कार्थानरवुदासार्थमा १५०

हभंतरंबहिर्योगेति·बहिः शब्देनानाश्रितोद्देशस्तद्देशस्थंवस्तुचोच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाहबाह्यादित्यादि
तोपेत्वाभ्यंतराद्यर्थः बाह्येनह्याभ्यंतरस्यसंयोगोस्ति अर्थद्वयमप्याकरेस्थितं उपसंख्यानशब्दोपिकर्मकार
कशब्दबोधार्थं तत्रसंगृह्णात्वस्मनिभ्यामंतरीयोतरीयपरः नन्वेवमुपसंख्यानमगृहीत्वार्थं बहिर्योगेनैवगतार्थ
त्वादितिचेत् उपसंख्यानस्यप्रकारकशब्दबोधार्थं तत्रग्रहादिति सूत्रेहृदयमः अपंचविंशत्याक्किपमाणो
विकस्योत्तरसाधारेकार्यपरावनत्वकर्तारावितिबोध्यवसमासाप्रयुक्तेः तेषामकर्तावृत्तित्वादिकंचनित्य
मेवअतएवमपमचार्थमेतिसूत्रेप्रथमकेइतिरूपंनभवतीतिकौस्तुभकृतः नेमशब्दस्यतुनेमकेनेमकाइ
तिभवत्येवेतिदिक् ननुपूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिसूत्रवदत्रापितथैवास्त्विति चेन्न अर्थातरे ऽसमासविभाषाप्राप्तेः
नवह्रु·अपंहिनसमासेकृतेनिषेधः अन्वर्थसंज्ञयैवासिद्धेः नचैकदेशत्वविवक्षोपसर्गपदार्थप्रधानेसंस्य
यात्मयेतिसूत्रकृतेउपसर्जनत्वाभावेनतत्रसर्वनामत्वनिषेधार्थं सूत्रं समासावयवसमासांतेकृतेत्वप्रा

श: शे

षस्यसर्वथित्वाभावात् समासांतानामुत्तरपदावयवत्वं तु न सार्वत्रिकमितिवक्ष्यते अतो बहुव्रीहिप्रवृत्तस्य तद
र्थविग्रहवाक्ये लक्षणाचिकीर्षितपदाध्याहारोवेति वृत्तिकृतः अतएव बहुव्रीहावित्ति गुरुभूतसप्तमीनिर्देशः
:अन्यथा बहुव्रीहिरित्येव वदेदित्याशयेनव्याचष्टे चिकीर्षितइति प्रक्रियावाक्ये इति अलौकिकइत्यर्थः नचालौकि
कवाक्ये समासादिप्रवृत्तेः कार्यभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेवनिषेधसिद्धिरिति वाच्यं तत्रैकार्थीभा
भावस्याहापर्यायेपि स्वार्थविशिष्टानां बोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादिति भवकानित्यत्रैव माहात्म्याकचाभावा
र्थसंतानिषेधइत्यत्र ज्ञापयितएतेन त्वं पितायस्येति विग्रहवाक्ये महत्त्वासंतानिषिध्यतइत्यपास्तं तस्यलौकि
कत्वात् प्रक्रियावाक्ये निषेधोनतुलौकिकइतिकैयटविरोधात् ननु सत्कृतचाकजत्त आहसचेति अतिको
नइतिपर्वोक्तस्यलौकिककवाक्यस्यसमासस्यबहुत्वांतद्वयमानेनोच्यते अकृत न व्यूहपरिभाषात्वनित्यत्वात्प्र एम०
वर्त्ततेनत्वचेदमेवसत्त्वंतापकं पूर्वांतमितिनवकानित्यत्वंमाह: भाष्यकारास्त्वितिअकत्वरौतुकर्त्तव्योपसंगमु

क्तसंज्ञा प्राप्तेति भाष्योक्तेरिति भावः तच्चैवं स्यात्तिद्धप्रमाणप्रातिपदिकस्योक्तकस्योक्तं कथं न बहुव्रीहाविप्रस्य
प्रमाख्यानह· यथोत्तरमिति नचेदं नोदासीनानापाःक्तनैः स्मृतेर्वा वाक्यं येन प्रमाणत्वमेनि वाक्यं सूत्रकारेणाविद्धि
तमाचीन ऋषिवाक्यानाम प्रमाणत्वं सूत्रकारवचः एवं तन्मते तत्र भाष्यवार्तिकवचनप्रमाणत्वं तदंशे सूत्रकारव
चसोप्य प्रमाणपक्षस्य तदभ्युपगमेन प्राप्तिः कवर्गिति सत्रे किमर्थमत्वं विधिधीयते वलोपणवास्ति माशूत्प्रा
निवत्वेन गुणाभावापत्ते न च व जोपेपि न धात्विति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यं तन्त्र माख्यानेगुणप्राप्तेरित्युक्तः।
एतेन सत्यमताप्रमाख्यानवादिमतं प्रबलमिति ध्वनितं एवं च तन्मते भाष्यमूलकमेवेदं यथोत्तरमिति कि च प्र
माख्यानवादिसंमतलक्षणमेव यथा कथंचित्सत्यमतेपि साध्यं न तु विचारणमिति चेत्तेन भाष्येण ध्वनितं यदे
दनुगुणानामिति शिरोधान्त्येन त्वाविषयप्रसिद्ध सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदत्वेन बोधकम
हासंज्ञत्या सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनैतेषामनुकरणे मानाभावः। नामपदस्यासस्मे
प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वस्येव जाभान्त् उपसर्जनं हीतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकमिति भावः। पूर्वा

शा:शे हिसंग्रहोपसर्वविषयेति: अत्र च प्रमाणं यथा तत्पुरुषः संतोपसर्जने च विशेष्ये वर्तिष्यते इत्यादिभाष्यमेव· विशेष
इत्यस्योपसर्जनांशे विशेषणे: प्रधाने इत्यर्थः अत एव भूतपूर्व आज: आजपूर्व इत्यत्रापि न पूर्वत्वस्याजविशेषणा
त्वेनोपसर्जनत्वात्· स्वयं चेदं न बहुव्रीहाविति सूत्रभाष्यकैयटयोः सर्वादि सूत्रस्थायमर्थः सर्वादीनि तदंतानि
नि च प्राधान्येन प्रसिद्धसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवंतीति तत्रप्राप्तासामान्यविवेकन्यायेन स
र्वनामपदत्वव्यपदेशविधिः सर्वार्थवाचकत्वस्य लौकत्वात् सिद्धत्वात् तत्त्वज्ञं तु परमभवकानित्यादि सिद्धिः आ
न्ति सर्वादिस्यादौ तु ज्ञवपवस्योक्तसर्वार्थवाचकत्वाभावत्रसमुदायेन तदाणीपदत्तिनदोषः येण तेनान्वर्थत्वमा
हितत्सर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात् इदं तद्विधिरित्यपास्तं· राकपदोपस्था
प्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् संनिवेशादिति· नदनुमानादित्यर्थः अ
त्र हेतुर्महासंताकरणेनेति· महासंतत पातेयानदर्थवत्त्वानुमाने ऽनिरिक्तार्थानुकरणमानाभावादिति एन०
भावः अत्रोपसर्जनपदेन कृत्रिममकृत्रिमं च गृह्यते· महासंताप्राप्तिमभाष्ये वार्तिकप्रत्याख्यानात् अत

रावनत्वस्यैवनत्वसमासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येः सह मासो अवतत्वयोर्नापत्तिराकरोका संगच्छते एतेन नतद्धेः सं
साविति सत्वेनं त्वयोरिति नवक्तव्यमेवं वस्यामितद्धेः स·सौ अपरस्तः अपर सम्भवकारस्य सोभवतीति इदम्
दानीं किमर्थमिपमार्थमरसरावदकारस्यनान्यस्यदकारस्येति पाद नियमः क्रिपतेद्धोपतेरप्रत्ययः इति
प्राप्नोति स्वइति चेध्यतेपथा लहलामममयुक्तेइति भाष्या स्कन्निमोपसर्जनराव निषेधोन्यथासिद्धं तेषु
पसर्जनत्वादसत्वयोरमासाविप्यतद्युक्तिः संगतैवस्यादिमपालं प्रायुक्तानेकभाष्यविरोधेनासैकदे
शयुक्तित्वात· सं·ताकार्यमिति सर्वनामत्वमयुक्तस्मापादिकमित्यर्थः अंतर्गणोति अद्भुतराद्भिभ्यस्य दादी
नामसत्वद्धेः स·साविमादिकमित्यर्थः ततीपासमासेऽपमपि सर्वाद्यंतत ततीपासमासस्यैवनिषेधो ना
वपवानीः सर्वादिसत्वोक्तयुक्तेः ननुतत्तीपेत्येवसत्वमस्तु· एकदेशानुवृत्त्यादिकसमासइत्यचत्वसमास
महणमनुवर्त्यम् एवंच समासेइति अर्थमिति चेत्तत्र समासइतियोगविभागार्थं ततनत्वचसामर्थ्या
समासार्थकं वा कां गृह्यते नत्वनालौकिकमत्रेकं तेकाकचोरविशेषात· समासस्वोक्तापृथिग्वरस्ववाधा

वृत्तलंतेनुनैतत्सूत्रमवृत्तिरिमुत्तुपरमेववसंतरस्याभिप्रेत्याह तृतीयासमासार्थमिति पं तृतीयासमासस्यात्रप
र्वसूत्रशेत्निर्व्याप्रतिनवाक्यविहितावग्रहत्वेपरतत्वमाहृपसर्वनामसंज्ञाप्राप्तिस्तमुधार्थविहितत्वेन
तृतीयापरपुद्वार्थविविहितत्वेनचमतिपदोक्तत्वात् वाक्यमपितत्संबंधेव प्रमासमितिमापातस्तवितं चेदु
मत्रेवभाष्येनेनकरोवोकेवनिषेधोनपूर्वसूत्रशेत्तिसूत्रनुहेत्वादितृतीयापांपरस्मात्रन्वयेचारितार्थ्ये
नकरोतिद्वाकेसामर्थ्येनप्रवर्ततेनतृतीयानलक्ततेति नुकृतनन्हत्तासामर्थ्यात्करोतिद्वारासामर्थ्यमवर्त
नद्वृत्तिसमासेनिरूपयिष्यामः सर्वाधिकत्वाभावेनतस्यास्वभावात् एवंमासावरणयेत्स्यमुखाहरणं बोध्यंत
तत्राप्यवरासोपसंख्यानमितिप्रतिपदोक्तः समासद्वंद्विति द्विक् समुदायस्येति अत्रपदक्तत्वात्तत्सर्वादि
सत्रएवोक्तः सुटमसंगृहति वर्णाश्रमेतराणामित्यादावितिभावः नचनिषेधसामर्थ्यअनागत्रतासि
त्यादिभ्याहूमोचारितार्थ्यात् जलाधारमितिजलद्वंद्वेतिस्तस्मिन्नितिमर्थ्येसोत्र: सप्तम्याजुकूद्भमर्थ्यदि एकं०
तिभावः पद्मजलीस्याधारस्तसमीपघपिद्योभावेननसपद्वतसत्याविऔपचारिकमाधारत्वमितिभा

वः नाकजिनि· समुदायनिषेकुस्मा बोधकाकन्नेनर्थः अवयवस्यानुसर्वनामत्वेप्येकार्थीभूतस्य कुत्साद्भिर्नि
ष्कप्यसंबंधो वकुमशकाइति भावः प्रत्यानुवर्णाश्चाप्यमप्यनिष्टं इः। किं पदेन तदावर्णाभ्यामेतरके वर्णाभ्यामेन
(का इति भवत्येव· प्रथमसूत्रसूत्रेणेति न संबध्यते प्रथमाद्विभाभावात् तत्स्तीन्यर्थाधिकारात्तस्या धारे
श्रीभावे वा वायं विकल्पः इत्याशयेनाह तत्रस्यः कार्यप्रतीति तत्पप्रमस्यप्रतिसंख्याया ऊवपवेन पाश्चिति तदंगा
ति अन्नहेतुः प्राप्तुक्त एव· द्वितीयतृतीयपञ्चमी स्वीदुस्तीपः स्त्रैः तत्प्रसारणं चेति साधुः इदं चवाणि कमनं न पंचमस्यपांत
नप्रवर्तते तीयपञ्चम्यस्मलोहात्ताकत्वात् तेन द्वितीयायभागायैवा पुरातनस्य· अनभावेतुस्वमेभवमेवस्य पं
च विकल्पः विभाषा तत्सीह चर्पातवोपसंख्यानत्वाद्बहुडि· समयकार्यैरावः नन्बकचीस्माहुः ज्ञापायाः ऊवन
इत्यतो विभक्ताविमनुहृतस्याचि (र्णतदर्थतोनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेषणाज्जत्तदादिविधिरित्याशयेनाह ज्ञा
हो इति तेन जराभ्यां जरायाः इदं जारमित्याशेनन चजरा साविस्याहेत्तरमा इत्याप्रसंगः विभक्तौ तत्पदेनाजादि
त्वाभावादिति वास्कल्यमः अपदेशिकत्वादेवेन सिद्धः गवंचाघं न वस्तत्वंन कार्यं· इदमेवध्वनयितुमिहतदनु

केचित्तु निर्जरशब्दाक्षिप्तं तादृशणं वदंति· तत्र शंकते· णिलोपस्यस्थानिवत्त्वं कुतो नेति· गोचेत्याद्युक्तरीत्या नपदांते।
निषेध इति समाधिः· अंतु चतस्रः पश्येति रीत्या प्रकृतप्रकारस्य स्थानिवत्त्वमाह ः॥

शा:श्रो· पक्षातः न च जरायाश्च सुड्· वाच्यः किमनेन जरसादेशविधानेनेति वाच्यं प्रतिपत्तिलाघवानुरोधेनार्धमात्रालाघ
वेन मिनिविशात् परां गाधिकारि इति· परमंगं च विशेष्यं विशेषणेन च तदंतविधिरिति भावः येन विधिरिस्मस्यार्थ
प्रपंचयन्निये न विधिरिस्मन्नेव भाष्ये स्वयम्· अन एव तदंतस्य पदस्येति पाठे पि तदपदशब्दो न रूढः किंतु यौगिकः ते
न परमातिमहान् वहुजरसाविमादि सिद्धिरित्याहुः अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारो गृह्यते तत्रैव भाष्योदाहरणा
दिति केचित्· केवलपदाधिकारोपीत्यन्ये इदमपि न तत्र शेषभाष्ये ध्वनितं कैयटेन च स्पष्टमुक्तं न नु अनेकाल्त्वा
दुपसर्गविशिष्टस्य जरसादेशः स्यादत आह निर्दिश्यमानस्येति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रमावर्तते· द्वितीयस्या
यमर्थः षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यतेनेन शाशीयमानमिति नेदं सिद्धमिति भावः ननु यं तरशब्दो न जर
शब्दो न श्चाह· एकदेशेति अनन्यत्वादिति छिन्नपुच्छे शुनि श्ववत्त्ववत् छिन्नैकदेशे पुच्छे पुच्छत्ववच्चापि जरशब्द
त्वमिति भावः स्थानिवत्सूत्रानुपपत्त्यार्धविकृतं तत्तो प्यधिकं संपर्णी वा तत्र जातिव्यंजकभागाभावपदर्शनाभावेन रम०
तद्व्यपनीता वारोपणा कार्यसिध्यर्थं विकृतावन्यमनीतमर्थं च न नु एकदेशविकृतन्यायेन जरशब्दत्वेपि जरश

त्वस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात्कथमादेश इति चेन्न। स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्तेर्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधा
भावात्। येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्यानुसृतत्वात् सूत्रस्थजराशब्देन जराशब्दान्तपरत्वमर्थपरत्वं। एवं च तदन्ते तेस्मादे
शप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः। स्पष्ट एव एवं पदाङ्गमात्र इति बोधितं स्थान्यादेशेन निर्दिष्टत्वाभावः एतत्स्थापवलात् अ
नेरवहुसत्वमिति धेर्ङिति हौमादौ निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया भाष्यकारैर्निवारणात् कृतं न वास्य वाविस्मादो
दीर्घादीनामादेशानापत्तिः तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यं जातिपक्षे दोषाभावात् किं च नमसुधि
योरिति निषेधेन गृहणाकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यवोधनात्र दोषः। अनया च सहस्त्रस्वनिमि
त्तसंनिधापितानामल्लोपस्येत्यादीनां समावेश एवं न वाध्यवाधकाभावः विरोधाभावात्। नाप्यंगानि भाव:
उ। भयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् पत्वादेः परस्मात्लोपेनापि तद्बाधकावितितत्र। उद स्थाने तत्र भाष्यका
रैः स्थानेसंचारितत्वात् बाधकत्वे मानाभावाच्च नाप्यनयोरियं बाधिका तयोर्निर्विषयत्वप्रसंगादिति दिक्
तो निसत्त्रे के पट: इयं चावयवषष्ठीविषयेपि प्रवर्तते अनेकालशित्सर्वस्येति सत्वमनित्यमेव सत्वोप स

श॰ शे॰ र्गतिकारस्यनेतिस्पष्टं पारः पदितिसूत्रेभाष्ये अनेकाल्सूत्रे सर्वस्येत्यत्र परिभाषाबोधितत्वावगत्यानेदमिति दिक् पञ्चे
त्तिनरसादेशाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिषेधेनेति विप्रतिषेधे परमित्यत्र पूर्वग्रहणस्येष्टवाचित्वादि
तिभावः तथाभिसोन्ति एतिवर्तकस्यैरेस्करणसंनिपातपरिभाषाः नित्यत्वमजमितितन्द्रावः एवमिनानोऽपि
कारदीर्घोच्चारणमपिबोध्यं तदनुसारिभाष्यमिति एकसूत्रोपात्ततया पूर्वविप्रतिषेधवाक्यस्यादेशोपि गहानुमुचि
नइति तन्द्रावः निर्जरस्येवेति पूर्वविप्रतिषेधेनस्यादेशोऽ नजादित्वाजरसादेशाभाव इति भावः भाष्येत्तिनपा
चप्रकृ नसूत्र एव भगवान्भाष्यकारो निजग्रहीति भवितव्यं संनिपातपरिभाषयेति पूर्वविप्रतिषेधस्यानिम
त्वात्तु रासे सोरुच्चारणो लाघवाभावात्तन्नघेरिमाद्यर्थं वहुलं छन्दसीत्यत्रैव आवश्यकत्वात्तन्विनादेशोऽ इको वा
रणमेवमलं मन्यथानादेशं विधायाद्रिः चापदः सध्याद्रिः चेति योगविभागेनानइरनुनुहमैत्वविधानेनैवसिद्धे
किंतेन अनेनेत्यादिनुअनाप्यकइति नकारोपरितोप्यविधानाद्धलि लोप इत्यस्य बाधेन सिद्धं द्वितीयस्यन राम॰
स्यलोपः जरइतिवनं तस्यनपुंसकनिर्देशादइति चेन्नः परत्वान्नादेशात्पूर्वमेत्वापत्तौ नादेशविधापकस्यैवे

र्थ्यायते तत्र तत्सामर्थ्यात्सर्वविभक्तिनिषेधाप्रयत्नोविपरीतं गौरवं· भाष्ये इकारस्य प्रत्याख्यानात्तु प्रत्याख्यानेन चेद
मेवध्वन्यते इकारस्य फलांतरकल्पनेनाभिनिवेश ख्यं किंत्वेतत्क्लेशपरिहारार्थ्यं प्राप्य वैकारइति· आदेशोनुत्र
दितिच्छेद एवसूत्रतात्पर्यं भाष्यानुरोधात्तइतिकारात्कपायवारणाय सामर्थ्यानुसरणक्लेशमसहमाना
आदितिच्छेदमाहुः एतेनाप्येतत्प्रत्याख्यानइतिदिक परेतु विभक्त्यादेशोऽमः परत्वाज्जरसि मसंगनमादेशानां
वहिरंगत्वात् अधिकविभक्तित्वतानसाये तत्त्वनजरसादेशस्य वहिरंगत्वात: इनादीनां मस्य विशेषा
ये तत्त्वमित्वपि अस्यप्रकृतिविशेषापेक्षत्वेनसमंपूर्वस्यानिकत्वेनजरसोंतरंगत्वमित्यपि न· पूर्वनिमि
त्तकत्वेनादेशानामपिनत्वात्· अतएव जरणपाइतिसूत्रे: जरांसीमत्रनुरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरसिनि
भाष्योक्तं संगच्छते· अन्यथात्वष्टौ माविभावात्पूर्वमेवजरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्यानत्वाभावात्तमाविप्र
तिषेधविचारासंगतिः स्पष्टं चैवमनत्वेनरंगत्वाज्जरसः पूर्वविप्रतिभावे प्रवृत्तेनतत्संगतिः स्पष्टं च अतएव तदूं सीति
सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारस्तु संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपगच्छन्नतिजरैरणातिजरैरिति भाष्ये

प्रा: श्री

ननु निर्जरसिनातिजरसादिनीतिमन्वागौरवमुत्स्रा विनवानितिभवद्भीत्मापूर्वंजरसादेशेरनाद्यप्राप्त्यानर
भावपक्षे च तस्या अप्राप्त्या परिभाषया नभ्युपपन्निमसंगतिः स्पष्टैव अस्य सिद्धविषयेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः प्रागु
पपादितो पपादयिष्यते च । नपुंसकद्वित्वैकवचनेप्यंतरंगत्वादतो निमित्तं निपातपरिभाषयाजरसभ्या
भावः नचनत्रनाकारांतसंनिपातकृतमेवाजादित्वं किंतु नरभावेपि एषानुसंनिपातजदोरणाविधिं विनानन
पस्यप्रवृत्तियोग्यतात्रैवेतिभवमेवात्रजरातितिप्रुक्तेमानाभावानटाड्सीतिसत्रस्येनातिमरेणेनेन ध्वि
षपक्षे परेनविरोधाद्वरानेनपरत्वान्निमत्ताद्वाश्मभावंबाधित्वाजरसितिपरास्तंएवंचात्रिपांजरसादेशः
नेपाडायद्वस्यादीनामाकारमश्लेषपावाणांविफलमेव अतिखट्वौ अतिखट्वेनातिखट्वापानितिखट्वेरसा
दावेरः आपजारिः चापः याडापड्ः एषवावितैनैषांवारणापतनुप्रश्लेषआवश्यकएवः पद्यप्यनपारी
स्यातिस्यादेशापेत्तयामित्रपादेशस्यांतरंगत्वेन तथापिनतिसच्चैनतत्रितिनापकारंतरंगत्वस्यकचिद
नाश्रयणाम्यात्तेनैवव्यवस्था एवमेवनुमंतुर्ष्येविभक्तिबधस्याप्युपपन्निरित्याहुः पदन्नोः अत्रप्राप्तःअत

द्वितीयपरे तु इत्यादिशेखरोक्तेपक्षेभाष्यविरोधं उद्भावयंति केचित् जरसोवका
तथाहि जरया जरसं न्यत स्यामिति सूत्रेनुमोवकाशः कुण्डानि वनानि
श्रीरजरसाजरसइतिअत्र आडि चापः याडापड्त्यनयोः प्रा सो इदमसोगतभिति

योनिमित्ततत्रोपात्तास्ते स्वप्रकृतिभूतानपदात्पञ्चम्यास्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशावर्णावत्त्वस्यानिनत्वा
दिपंक्ती स्याहयादरंगोनि· अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यनुवर्तते तदाह शासादेवेति· यद्यपि
वाग्रहणं नानुवर्तते लोके शासादेषादीनां प्रयोगो साधुरेव अनद्यतनेचतद्धितद्विति सूत्रस्य वाके शोषितेन
वार्तिके वाग्रहणं चरितार्थं छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन वेदे याहाहान्नाधपताके पटे नहरिणाच
नरनुहत्सभावस्येव ध्वनितत्वादितिवहवस्तथापितुल्यास्यसूत्रादि भाष्ये आस्येपादेनोपहतं मातेनय
येमादिम योगदर्शनेन हदयस्याप्रियहस्तादि सौत्रप्रयोगेणाचास्यवैकाल्पिकत्वभावप्रमेकं केपदाद्य
त्रिंस्याणव· वार्तिके वाग्रहणं तस्यव्यवस्थितविभाषात्वबोधकमिति भावः ननु अत्र छंदसीत्यनुवर्तत
इतिमांचः तत्कथमस्यात्रोपन्यास इति चेदत्राहुः छंदसीति नानुवर्तते· भाष्येनुक्तेः येच तद्धिते इति सू
त्रे छंदस्यतद्धितेत्यादेशोशीर्षभावो वक्तव्यः इत्यत्र छंदोग्रहणेन शीर्षन् छंदसीत्यस्य अस्यारितत्वाभावबो
धनात् अनतरावमासंशय छंदसीत्यत्र छंदोग्रहणं चरितार्थं दृष्टं तेच लोकोपिवदुःशः प्रयोगा इत्यादिके अ

शा॰ शे॰

नपद्दत्त्वसाद्यः शसादेशमध्ये तस्यं न णत्वं दृष्टिश्यानीति सन्नार्थ इति न वा ग्रहणात्स्वाचोपयोगः ध्वनितं चैतच्छीर्षच्छे
दसो मत्रभाष्ये इति बहवः। निष्ठाशब्दस्य निष्ठाप्रकृतिकत्वेनार्थवैकल्पिकत्वेन च वा कृ वा चेत्युभयवत्तन्निश्वानिश
यो ह मयोर्यथापि स्वं चेद्विनापि सिद्धिस्तथापि सुदिहत्वं तस्यासाधुत्व बोधनायात्र ग्रहणं प्रामाणिकमेवेति आत्लोह
कस्य चिदुक्तिकामभीके ह प्रत्युत्थान आसनी मारौ मुत्वादि साधर्यस्य वेद भाष्ये उक्तत्वादिति भावः प्रमाद
द्दार इति औ र ष कारे णेति भावः ण कारे णानुनम म्नासन्नि आपात् औ ष स्मानन्त्यार्थत्वाच्च ण कारस्वरूपः
सीत्याहौ विशेषणार्थः सुडागमस्यानुनग्रहणं प्रत्ययो मत्य यथो। प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। सर्वनामस्थाने चेमत्रा
संबुद्धाविति पर्युदासात्वेत्यभिप्रेत्याह स्वादिषु चेति उक्तौ व स्येति णत्वेन पर्युदासत्वं ध्वनयति। वाक्यभेदात्सम
र्थसमासायत्याप्रसज्यप्रतिषेधस्य गुरुत्वात्। पर्युदासः स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये नपुंसकस्येत्युक्तिः प्रसज्य प्रति
षेधसामर्थ्यसमासं च ता पय तीति केयटः तत्राविपरीतं तवै वार्धमात्रागौरवादिमाह। ध्वनितं चैतद्भाष्यपत्युक्ते
हत्यत्रे अनपुंसकस्येति असमर्थसमासेऽह ग्रहणं भाष्ये इत्येतत्स्त्रेयप्रसज्यप्रतिषेधमाख्यानमप्यतामि

नपुंसकेऽप्यतः पद
लोपवमिति तद
र्थं। कश्चित्।

ए॰

मापेणोति न तद्धितोधः स्वादिषु· सुपाम्प्रथमैकवचनं न तु सप्तमीबहुवचनं प्रथमोपस्थितत्वात्· असर्वनामस्थान
इति पर्युदासाश्रयं· आदिग्रहणात्सामर्थ्याद्विसुख्यतिरिक्तानामपि ग्रहणमस्याः सुपो निवर्तते· तेनाविशेषा
त्सर्वैपिकवं तादृस्याशयेनाह कप्प्रत्ययावधीति· यचि भम् च अद्वेति समाहारद्वन्द्वः· समासांतविधेरनित्यत्वा
द्वचपदीत्यनेन स्वादेर्विशेषणात्तदंतविधिस्तदादिवर्जनात् तदादिविधिः· असर्वनामेति· तेन सुपा
रावित्यादौ पादः पदित्यादि पदादेशादेयोन· भयं च पर्युदासो लाघवात्· एषां च परत्वकार्यप्रतिबंधः पाशाली
येपि कार्यं भवति न पदांतस्त्व स्यभाव्यप्रामाण्यात्· ओकद्राक्षकद्वाराणां समास इति तु नावधिः व्याप्तिन्या
यात्· तत्पुरुषो द्विगुश्चेति जिंगाद्वं· समावेशार्थं हि तत्तिस्यभिप्रेत्याह कद्वाराः कर्मधारय इति आचार्यादिनि
वकुंपुंकं न हि वार्थे द्वंद्व इष्यते· परमप्यसोपयोगोत्तिवत्कृतराकार्सहितस्याधिकारादेव वधुपादानं निरर्थमेव·
अन्यत्रेवाघापि तद्रुपादानं विनैव तन्निवृत्तिसिद्धेः राजदंतादिषु परमित्यादावनवपादुत्तरत्वानत्रुवृत्तिसिद्धे
श्चवदेवामेव बधनपत्वस्यानि· राकसतताधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति शेषो बधीति सत्रे यथास्यासे

श॰ शे

तुपारार्थ्यसाम्यात्परिभाषायामधिकारशब्दो बोध्यः ध्वनितं चेदं षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः एवमेकेति
स्त्रीलिंगनिर्देशात्प्रकरणाच्च संज्ञासमे संज्ञाग्रहणमपि चिंत्यप्रयोजनमिति दिक् एकैवेति सैव व्याख्येकथं ब्दो
धारणानवधारणं संपद्यत इति भावः यद्यपि परत्वानवकाशत्वाभ्यां बाधकत्वेनापरिं सिध्यति नित्यापि संज्ञानां
विरोधाभावान्न विप्रतिषेधप्रवृत्तिः भिन्नफलत्वेन सामान्यविशेषभावाभावाच्चापवादत्वमेवमेवं चैकसंज्ञाधिका
रस्यत्वसंज्ञानां परस्परं बाध्यबाधकभावाभावः तेन तत्पदादीनां कृत्तत्समस्तपसंज्ञा दृपः सिध्यंतीति बोध्यं
धायापरेति द्वयोः सावकाशयोः परानिरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः तेनेति अनवकाशत्वेनेत्यर्थः परोदाह
रणं तु अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधंत इत्याद्याकरे स्पष्टं न चैव राजन्यहृस्यादौ सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञा
या अंतरंगत्वात्परत्वेन वा धीनयोनस्यात् तत्रकालप्रवृत्तिकेभते ज्ञानेनर्थशाना ज्ञानं नर्थहानिनिषेधात्तन वा
गसंज्ञाव्यपि भपदसंज्ञाभ्यां परत्वात् बाध्येतेति वाच्यम् पदसंज्ञादिविधावंगमित्यनुवर्तनादंगसंज्ञा भवति एम॰
भंनवतीस्याद्यपीगीकारेण समावेशस्वीकारात् न च पयपिः स्यात् एवं चानुवृत्तिरपि चरितार्थानियमवा

अनन्तरावेदनात्स्वरितयोर्यणः स्वरादावुदात्तस्वरितस्थानिकस्य परत्वादित्व स्माधुकं सगच्छते ॰ षष्ठी स्थानेइति
सूत्रे निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषापरं स्थानसंबंधजामस्कुअन्तरंगत्वादिनास्थानिवदादेश इति ज्ञापकेन
वेतिभाष्यमते स्थानसंबंधस्य परिभाषाजन्यत्वाभावेन ज्ञापकस्यैवासंभवाद्वेतिदिक् केचित्तु तत्र मन्ते स्थवि
कारं समुदेशास्य सन्नपेहस्तिदं न चैषाष्टक ॰ संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याने ति धर्मितत्त्वं ॰ वा
र्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिप्रदर्शनापि योन्येन स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्येत्यु
पसंहारात् अदसुपद्ध ॰ मिमार्जविषयेत्यर्थं च परिभाषावश्यकत्वयनुत समप्रसारणादिति सूत्रे तेनैतस्याः परि
भाषायाः सानिप्रयोजनानीत्युक्त्वा तन्तु संप्रसारणादिसादेरेव ज्ञापकानि प्रयोजनान्यत्व सूचकं अधोयोन:
संतमहते त्येतयोः प्रत्याख्याने ककस्यनापे त्तयापरिभाषायाप्रवृत्यापत्यादि ताहुः तपरकरणं किमर्थं ॰ अ
निते: किंपिज्ञानहस्मादोजो योमाभूदिति जनत्वं तत्रैकदेशविकृतन्यायेनावोध्यैः योभ्यां निमित्तनिमि
त्तिनोरपदस्य योः संभवात्पदेहसनेन सामर्थ्यादेकपदत्वे बुद्धे समानमहणमसंदह त्वजाभार्थं मेन

श्रा:श्रे

मासेन रामनामेति अत्र एवं ऽत्वं चात्र निमित्तानधिकरणानिमित्तमत्त्वाघटितत्वं तेन मात्रभोगीणाह स्यादेरण
त्वसिद्धिः केवलभोगीने स्यस्य प्रत्ययमात्रस्यवाचकत्वाभावात् लोकेऽर्थबोधकत्वाभावाच्च अन्तरा वाचार्या
हरणत्वं चेति सार्थकं सुपर्वणो स्यादिसिद्ध्ये निमित्तानधिकरणोति पदशब्देन चात्र लोकेऽर्थप्रतीतिहेतु
स्यैव बोध्यते हरति क्षुम्नतेर्न स्क्षुणा पाचारावं चर्गंधर्वणानमि मा होगति कारको पपदानामिति सुक्षुम्नतेः प
र्वं समासेपि णत्वं न भवत्येवः न चैवं स्तुभ्याद्रिषु न नमन शब्दयो दोऽर्थः संताभूतारवेद्गार्थत्वस्यावश्यक
त्वात् ननु च न तत्र छंदस्यदृवग्रहादि मनेन माहिः हृदृश विषये वग्रहाभावात् अरावर्णोक ह
शानां वर्णग्रहणेना ग्रहणामितिय त्नेन नमनशब्दपाठ त्रवर्णात्परस्य णत्वेताय कउ ऋ ए ॐ ऋ ऐ औ व
त्स्त्रयोमध्येपरोमरविशेष ननु ष्टुत्वेनैव सिद्धे रमेहोयम्नासोऽर्थः अन्तरा वषग्रहणमुत्तरार्थमिमा एण०
कारहति वाच्यं पुष्परस्यादौ चरितार्थस्य ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् पादस्येव प्रवृत्तौचित्यात् आकर्षिविदहषग्रहणं
विनापि जश्त्वसिद्धिरतो स्येनाव तितात्स्य थेमिति दिकु पर्वस्मादित्ति पर्वस्मात्रिमित्तत्वेनाग्निनादि मर्थे

धम्नेतिवाच्यं अंगप्रकरणोभयेन सम्पारेन समावेशतापनात्: पुरुषसंतापरत्वैपरसंततयोरपिनानुनमोवे
नितापकास्समावेशः अन्यत्रैव समावेशस्थाने च प्राप्तिनिरूपणे चेति ध्येयं गुरुलघुसंतेवर्णस्यनदीधि
संततेनरंतस्येति विभिन्नावधिकत्वात्समावेशनः तयोरपिवर्णेति तात्वमितिपद्वेपिह स्वरलक्षिमभ्यासविपर
सहितंधिपरमनुवर्ग्यगुसंततविधापकेत्मा ख्यपरपपसहितनदीयरंत्रानुवर्णवास्यभेदेननत्ससस्य
भसंतानित्तत्कयोस्तेसंतेरविधीपनेहतिसमावेशः पर्यायसक्थिनहोपरादि नानुवर्तमापिसिद्धइतिरिक्तं
नचैतानि सूत्राणि निर्णरशब्दराववजुपुरुक्तानि न चफलाभावः पदांतत्वप्रयुक्तहत्ववाणेन भसंताकत्त
सत्वादिति वाच्यं परसंतापाश्रकारणेनापिनसमुल्लभत्वात्‌ इहतुदरभ्याभिमाहोनसत्वापपदत्वस्याव
श्यकत्वेदहत्वादौनहाराणायभत्वमप्यावश्यकमितिदिकपलोपरत्नि इतिसर्वैषामितोमर्षः अंगाधिक
स्यभसंताद्विषयस्यचैकत्वरावैनत्सन्नप्रवृत्तिः भस्मासतिस्थाप्यादित्याप्राप्नेनाह पजादिपरइतिरातेनभत्व
स्यवृषदावस्वयोरिसाशैश्चप्रसयेपिविधानात्त्वेननमनस्यपात्वेपरनिपातस्तमः अंगस्याविवक्षेनसंप

वान्ननन्विरम संगतं· भत्वेनांगनिष्ठपजादिस्वादिपरत्वाद्वेपेपिञ्जवपवनिष्ठस्पजनस्याद्वेयेमानाभावान्त्य
पचिभमित्तत्रपस्मात्प्रत्यपविधिरिमनुवृत्तेरंगस्यैवतद्विधानात् किंचामोविशेषणोप्यनन्तद्वतोप्यनन्तन्द्
गेमाद्वैदोपोदुवरि· विधौपरिभाषोपनिष्ठत्वेनानुवादइतिपरिभाषयानिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेः अन
न्तविकारानिपरिभाषानुनास्मेव· सत्वेनुपजादिस्वादिप्रत्ययस्याविशेषणात्वेफलाभावः अनन्तद्वतोस्मेत
देवहिस्फलमाहुरित्तिवेरत्राहुः व्यङ्:: संप्रसारणात्तिनिमित्तेभाष्यकाराः एवं तर्हि कार्यकालसंज्ञापरिभा
षपक्षकार्यतत्रोपस्थितनमिदंदृष्टवंभस्येतित्रुपस्थितनमिदंभवतिपचिभमित्तित्तत्रपजादिपरतयान्का
रंविशेषयिष्यामः अन्ताः कारं· पजादिस्वादिपरस्मानोप्येकारइति· तस्यायंभावः कार्यकालपक्षेभस्येति
स्कन्नेभपदार्थाजितत्तासार्यापचिभमित्तुपस्थितेनशक्तिग्रहेहृतेएतत्वाकार्यबोधकालेतस्यानुग
धेनतंचादिमापाद्यपरागचीमस्याविशेषणानापीतिविधौपरिभाषेतिमापस्कनात्पेव· तन्त्ता एम०
पकभत्तेनोदोचामानहत्तित्तन्नस्यस्यानेमहृत्तानपरिभाषाणाणाणान्नतिसत्वमात्रकस्पनान्

ःअनतो वहे गोत्रिस्य नगकारान्तस्य सेः हूस्वादिति संबुद्धिलोपस्य हूस्वविधौ वृद्धेः स्थानिवत्त्वाद्वा न । अचः परस्मिन्निति सू-
त्रे पूर्वविधाविति त्वत्राह स्यात् पंचमीसमासस्याश्रयणादियमर्थो लभ्यते इति भावः यद्वा त्विति तुना हविर्वेधितान हि
तं तु नत्राश्रयणीयं जाभावः न च वेमिधत्ते पदे । नात्र विरूपजनिष्यमाणोत्यपवादः इति न्यायेन पूर्वमिडभावे हल्लोपे
एकाच उपदेश इति निषेधादिण् न स्यात् । पंचमीसमासे तु हल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्ताविट् सुलभ इति वा
च्यम् । एकाच उपदेश इत्यस्याविहितविशेषणस्याश्रयणात् हल्लोपेपि निषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदमेकाचो हृ इति सूत्रे
भाष्ये । न च हि पदं लोपे वेमिदित्ते मन्त्रपदं नात्र विरूपप्रतिषेधमाशंक्यैकाचों गादिति व्याख्यानेन परिहृतं भस्य
यविधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्येयमित्यर्थः भस्य विधानावधेरेवाश्रयणांगत्वात् । एवं चाविहितविशेषणाश्रयणं
फलितं उपदेशग्रहणं चैकाजंशे न संबध्यत एवाविहितविशेषणेनैव विभिन्नतो भाष्याद्दोषात् । किंच तन्द्राप्य
स्य पचादिकृतत्वे विभिन्नतो माहोदोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेपि संबंधे वेमिदित्ते माशा च पिपठि
हारासंभवेन तन्द्राप्यस्याविहितविशेषणत्वेनासामर्थ्यमावश्यकमित्यधिकं भाष्यप्रदीपोद्योते द्रष्टव्यं एतेन गोधु

२५

शा. शी. कशब्दादाचारक्विं वं मानमानोविहितविशेषणाद्विज्ञानपवीन स्यादित्यपास्तं यद्विशेषणोपि द्विहि त्यस्यांगत्वा
भावेनाप्रासेर्हलंतेऽस्य अ आचारक्विबभावाद्वेत्यलंन चैवमपि मध्यितं पदपमस्येति विमहेऽ कीकादेशे शेपस्यैत्यहंनो
चां संनिपातपरिभाषयावारणान्नऽस्येकः यत्र स्यानिष्कारस्योच्चारणार्थत्वेनऽस्याभावाद्वः स्थानिवत्वं तु अल्वि
धित्वान्न। आदेशे तु अकारो विवक्षितः प्रत्ययेषु च सर्वत्राविवक्षितः सर्वं हि वाक्यं भवति अऽ चिच नाति प्रसंग
:ऽस्यांगसंज्ञानिमित्तस्याभावात्। एतेनादेशेऽप्यकारोऽविवक्षित इत्यपास्तं बहुषु प्रत्ययेषु विवक्षितत्वेकल्पनापे
क्षया एकत्रादेश एव विवक्षितत्वकल्पने लाघवात्। किंचैवं निषाद कर्षूशब्दादाशेर्ईशादिति ऽजि अंत नमात्रस्य मं
जनन रूपकादेशे कशब्दस्य जातत्वात् केशाद इति रूपस्यानापत्तिः स्पष्टं चेदं अव्ययानाम्भ सूत्रे भाष्ये कैयटयोः
ध्वनितं चैतत्समाधानद्वयस्य मुख्यत्वात् कृष्ठ सोऽभ्येति वार्तिकोभाष्ये नन्वेवमप्यधीय चनित्यत्राणो लोपस्य स्य०
च इऽ स कारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावान्नापत्तौ अंतेः सिजभ्यस्तेति नु स्यापत्तिरिति चेन्न यस्य विभाषा विनो
भोगमन्त्यपयोरिति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे न विदि साहचर्यादभ्यस्तादद्विलङ्. ए

इति तदाशयः। तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्ये कृत्तद्धितादौ तदनुवृत्तेः फलाभावेन स्वाद्येकवाक्यतया तदुपदेशवत्त्वादिलक्ष्य
कं सामर्थ्यात्। अप्रयोगाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेधसमर्थकेष्वेवं जनतावनामधातुविषये शमादिति माहेरित्वध
त्वाभावे तिङ्क्षेत्रएवं च तदेकवाक्यतापापवादत्वपक्षेपि पदस्योपदेशकालिकत्वाभावे तत्कतोचितेति भावः। धा
तुग्रहणानुवृत्तिरित्यादि भाष्ये तदुपेक्ष्याथर्मावश्यकं स्पष्टार्थमिहैवकृतं न चौपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशि
कस्यैवं ग्रहणमिति त्रियादिभाष्ये यथौपदेशिकत्वलाभे न्याहूतिर्वैयर्थ्यमिति वाच्यं भाष्येऽध्याहृतत्वेन वैयधिक
रणापत्त्यपदेशकभाष्यविरोधेन तत्र तत्रोपदेशग्रहणाकुर्वत्सूत्रविरोधेन तदाक्षेपमयोग्यः। तत्त्वसंतस्यैमा
दिसूत्रस्य भाष्यविरोधेन च तत्स्यात्प्रामाणिकत्वात्। हस्वेति हांतस्येत्यर्थः। घञ्जन्तपरिभाषायांस्य
स्यैवेति बोध्य घरति गहति तु नोक्तं धुगित्यादौ भष्भावापत्तेः। ननु धोगित्यस्य वानोरवयवो दादिरित्यर्थेन
सिद्धिः। वैयधिकरण्यं च गर्दर्दयभपतेरप्रयोगधिर्दृहमादौ भष्भावापत्तेः तत्सूत्रेऽवश्यकं दोग्धेत्यादिसु
पदेशिवस्य वाक्यत्वं स्य च वेदं भाष्येऽ तत्राहतामलिहामिति। अन्यत्वाभावे मानं भाष्यं दर्शितं तथैवं भागु

हलंत पोरवर

शा. प्रो

गुरुभाष्यान्तरं न्यथोक्तसिद्धं पैवोपाधिकारणपाठ्यपर्यन्तभाष्यकृतो धातवनं यथा दादेरिति वर्त्तनं तस्य स्योक्तमात्राप
भ्रान्तन एवमपि घोदादेरित्सु ख्यातेन तत्राधोक्तन तिष्ठन्ती स्मार्थं कार्यं का चः जितन्तास्तु चार्थमपि प्रसंगात्
तेति तुं हादि पदं ज तु णापामधोगि स्मस्या स्याधारणापृत्वा भावे दर्शयितुं चतन्त्रो क्तः अन्तरावाग्नेवैपधिकरण
स्योन्तरार्थमावश्यकत्वो स्माद्हार्थमनावश्यकत्वं भाष्यध्वनितसंगच्छते तस्य जमए काचोनिहन्तमितिधुग
भ्यामिस्मादौ नुपदं न त्वादेव सिद्धिरिति भावः सामर्थ्यादिति सत्योर्न्यहणासेनत्वा हृस्यपत्वेनुदनुदत्तौ फ्वा
भावहृतिभावः धातोरिति किं नद्याः नदाङ्भां नतु दृहे घत्वे धात्वपवमेकाचहृपं ड इ जित घिति चतत्राघा
नसषंतः अंसेन वशाद्विति तु नावपवहति कथं भषभावोत आह भपदेशिवदिति विशिष्टो भपदेशो मु
ख्योव्यवहारः सोस्मात्तीति व्यपदेशो तेन तुल्यमितिमर्थः हृदं चाघंतवदेकस्मिन्निति सत्रनतस्तत्रनस्तत्रप्रस्माख्यो
नभाष्ये स्पष्टमएकाचः किं दामलिट्त्वप्सु किंकोत्सनितिस्पष्टेन स्य किंदास्यतितस्थ्योः किं दादद्धि दधातो एम०
र्यङ् लुकि लोलोर्धिः धुगिति ननु धातुत्वस्य क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन क्रिया

याः प्रधानाप्रधानस्यापेक्षानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपा एवमहीनुमौ चित्रसाम्यकथमत्र घत्वमप्याप्तौ · इहैमेनह्यो
ध्यकर्मरं प्रतिक्रियायागुणाभूतत्वादितिचेन्न · अन्वसंतस्येति सूत्रेः धातोरितिनिषेधेन धातुजत्वेनोः नुपस
र्जनीभूतस्यैवस्य ह्रणमितिनिषमानंगीकारात् · एतन्मूलकमेवपञ्जने क्रियाधातुत्वेन तद्हणमितिनन्वेवम
पिधातोः स्वरूपग्रहणेनस्यापेक्षापरित्यागान्मितिःकारिमाषयाकथमत्र घत्वमप्याप्तौ · ओसंवत्तापकरा
ङ्गिनादिसूत्रेऽभ्योग्रहणमिति तत्त्वनिपातनं · अन्यथाहन तोश्चिस्मजोरित्यनेनैव तत्वे सिद्धे किं तेन · अत एव
वार्त्तिकाभिमताशेन तत्त्वं भ्योग्रहणे कुत्वचनं · तत्रास्यापि धातुसंज्ञाश्रयेनेन विहितः · प्रत्ययः स्वरूपग्रहणं
चनेह श्रंग स्याहिकयोपादानं घञ्जस्यगम्यापि सादावनुदात्तस्य चर्तुपधस्येत्येमाग मापत्तेः किं तु यत्र तु न
अभिचरतीत्यत्रेत्यर्थः · तथा च स्वरूपग्रहणं नाम धातोरेवाप्ययं न त्वेवप्याकथंचिदितिकाम्यचेत्सर्वेको
त्वमेवेष्टुमित्याशैर्भाष्येहारदनादिगतौ चस्याप्रथमितिचेन्न · अप्रधानिनित्यनिषेधेनतस्याप्राप्तिसम्बन्धात्पदि
मानो धातोरित्यत्रापि हो सास्यात्तद्वानिषेधासंगतेः सहिशानतेजनरतिष्ठिवंतस्यनतदनुकारणोहि सूत्रे

नलोपापत्तेरिति दिक् वाहऊठ् ऊठ्: आ सेतोस्तेषामप्रासेरूभपत्त्रविभाषेयं तु वेचित्त्वापहारीनाभितितुनोकहोक्कुकदो
ङ्कः इत्यादौ पद: लुक्किलोपापत्ते: भष्भावस्तु न्नन्तर्घा इति भाष्योदाहरणोननिषेधानित्त्वात्स्व त्ते वे त्याह: इ
ग्यणापरणस्थाने इति षष्ठी स्थाने इति सूत्रात्स्थाने न्वहणमपकृष्यते: तो: स्वसंतास्त्रे त्वेन गुणात्वादुणान्तं
चपरार्थत्वादिति न्यायेन परिभाष्य: सर्वधेपि स्त्रनुवादत्वेपि चन दोष: विधिमदे शेषु सन्त्रशाटकवभाविसे
णाप्त्रपरां वोध्येन न्वेव मह्यहितिनामि त्यादौ जसोन मपुरुषैकवचनेरटि नस्य संप्रसारणादूलहति दीर्घाप
पति: नचैवापत्ति: वाक्यार्थ: संतीत्यादि भाष्योक्तपक्षान्तरेपु रुलेभत्वादिति चेन्न व्यक्तिसाम्याभावेपि धर्म
साम्यमादाय यथासंख्यं सुलभं इति भावः तत्र ल्काणे पदेशा: किमर्थ इत्यादि स्त्रालक्ष्य तन्त्रस्य भाष्यवि
रोधात् तस्मात्स्थाने नतरन्तमह: स्वप्न त्रापकष्ट्वं नेनपरण: स्थाने स्थाननत्र: सह श्रोपरणसंप्रसारणास
तकारस्मर्थात्रिदोष: पदामदेशेषुपरणइगित्येतावतैव सिद्धस्त्वाविधानसामर्थ्येन तत्स्थावितपत्ता प्र एम०
परणान्नदोष: संप्रसारणाद्वेमादौ परणाहकारस्तुकावपि विधिमदेशेषु कृ स्तान्त पौनांगतपाचस्थानसंवं

धत्वाभः तन्द्राविवत्वा। अवर्णादिवर्चत्तद्य आसावग्रहणाच्चात्तद्य अन्तरणाहृस्यात्सैपूर्वरूपं नसमानांगग्रहणं तु
भाष्यप्रत्याख्यातं तथा च भाष्यं शाकहार्यमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानांगग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमसंप्रसा
रणत्वात् अन्यो व्यं संप्रसारणं संप्रसारणायोः स्थाने तत्क आदिश्यते। यदि तर्हि नेहं संप्रसारणाहृत्तरहति दी
र्घत्वं न प्राप्नोतिति वचनप्रामाण्यात् विष्यतीति न संप्रसारणमिति निषेधोपि पूर्वरूपात्तरमेव मेव। नेचपुत्रभ
न अस्तितिन चैवं नत्र सवर्णदीर्घो नत्वंनसंप्रसारणोहृतिनिषेधो नस्यादिति वाच्यम् अचः परस्मिन्निति स्थानि
वद्भावादिति जिविकवाहनुवृत्तःपस्वस्याधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तेन ह्वोरवि
शेषणांते नालोंत्यस्येतिन तत्राहमस्येमादि। ननु हृस्वउच्छवालकहृद्धिविधावयवेवृक्षो। शब्दित्यत्र च वृश्च्इत्य
वास्कत्र स्येवज्वरत्वरेत्यत्रानुहृस्येव सिद्धेऊठग्रहणस्यासिद्धपरिभाषापांतापकत्वं वदतां भाष्यकारेणानादृ
त्वोपपदादित्वविनाभावस्यध्वनितत्वात्केपदादिभिः स्पष्टीकृतत्वाच्चेति चेन्न दीर्घस्यान्तघ्गूरस्मादोचरि
स्मादौचरितार्थत्वेनान्विधौस्थानिवत्त्वाभावेनशक्त्नहृस्मादोदीर्घाभावप्रसंगात्। सिद्धान्ते तु हल इति विधौ

शा॰ शे॰

नसामर्थ्याद्दीर्घश्लिन लोपः वाक्यार्थः संहितामादिपदैः लघुरिपत्र दीर्घमात्रेभ्य अरिपूर्वपमनः पूर्वैदिति ङ्कोपग्ला
चीत्यतो वीनिराकः पूर्वपरयोरिति वानुवर्तनेन दाहः संप्रसारणात् चीत्यादि ऊठ् छिन्नेपकलमाहरामेधेनि अस्ते
वविशेषणार्थमुक्तमिति भावः छंदस्येवति छंदसि सह इत्यतो वह इत्येतस्य च छंदसि अनुवृत्तेरिति भावः ला
जंताद्धिजिति अनेन लोके विश्ववाट्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुभाषमुच्यते नन स्योठ लोपस्य स्थानिवत्वात्
भसंतास्ति तमप्रपेन वाहो विशेषणादिमाङः विज्ञस्य हृतं ल्कि घोप्युपलक्षणं न च नत्र संप्रसारणाति लोपस
स्थानिवत्वं नुक्तौ विधिं प्रतीति निषिद्धमिति वाच्यं वव्यादिभ्यो विहिते के नीति व्याख्यानात्तस्याच्च: परस्मि
निमित्तकार्य इति चेच भाष्ये उक्तत्वेन तथा तोक्तो संप्रसारणप्राप्तेः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्विशब्दमु
च्चार्यविहितविधेरेव तत्र ग्रहणात् अत एव काम्यच्चौक्तविहितविहितविशेषणापत्त गहितरपत्तयोः फलेकं णम०
वक्तव्यक्तः विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे प्रष्ठौह भागते प्रष्ठवाड्रूपमिति भाष्ये लौकिके विग्रहवाक्ये
प्रष्ठौह इति प्रयोगाद्दृष्टव्यमत्र छंदसीति नानुवर्तते अनित्यत्वेदं इति पदोरनुतमनःकृताच चतुरनडुहोरतो स्त

र्वनामस्थानेइत्यतः सर्वनामस्थानेइति वर्त्तते सावत्र आद्योनछोरित्यतो नुमनुवर्त्तते आदिति च तत्राह आदिमध्येति
विशेषविहितेनेति पारस्परलोपुष्टिवेत्यर्थः न बाध्यत इति उपजीव्यत्वादिति भावः आमा चेति आमं वृद्धाविति
विशेषविहितेनामेत्यर्थः नुमश्च उपजीवकत्वेनाविरोधाभावात्तत्र प्राहुः स्याप्राप्तेश्चेति भावः क्वचित्तु आमा च नु
मवाध्यत इति पाठः तत्रायमर्थः बहूनड्वांहीस्मादौ नपुंसकस्येति नुमस्तत्वार इत्यामा बाध्यते पुनः प्रसंगविज्ञानान्नु
वाध्यत इति तत्त्वं नेति न चैवं नुमो विकृतरूपस्य वर्णत्वेनड्वांस्त इत्यत्र रुत्वामपि न स्यादिति वाच्यं तस्मिन्नु
पदेशवैयर्थ्याभावात् संयोगान्तलोपस्येति हस्यनिकस्येत्यर्थः एवं च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः अ
नड्वानिति जनः शकटं वहतीति विग्रहः वहेः क्विबनसि अनसोऽश्वपजादित्वात्संप्रसारणं वस्तुतस्तु तस्य तु वे
स्मतः सेति वर्तते तदाहासो नवस्वं तस्येति वसुः प्रसयपत्तेनानन्तरं तत्र ग्रहणमिति भावः वस्तुतस्तु भद्र इत्यस्य तु न ग्रहण
व्याख्यानात् स्रंसु ध्वंसोस्क सांतेतिन विशेषणमव्यभिचारात् न च तयोर्विचिष्वपि संयोगान्तलोपे व्यभिचा
रोहन्येवेति वाच्यं स्रंसु ध्वंसोरनभिधानेन विचोऽभावात् विचो सार्वत्रिकत्वाच्च अजरा वभाष्यकृता सस्ये न नुह
णोपपि वानिस्मन्नेव दत्वशंकाह्नतानुहतौ वानडुह्याभिस्मन्नैव दत्वाभावशंकाह्नतेति दिक् सहेः सा अयदोत

पू.मी. स्यमर्थस्य दुरुमापिक्षिपन्नेसहैरितिकिं यास्यनामिति इष्याद्वोत्तिसडेन सह सङ्गत्तदयपिसाशेमामदिति लोके विनिय
तेन तु राथारमेघवाहनह स्मारै शिवस्वेरञ्चेमः प्रागेवनुषत्वमितिहरहरह नः पप्रात्तः नहि हन्तीति सत्रेस्या द्विवंनस
हावेवदीर्घविधानादीर्घविधानादाह अन्येषामपीति निरनुबधकपरिभाषालाभ्यार्थमाह प्रानियादिकस्मे
तिनेनालघरिमादावंन इग त्वादि त्वेपि नौ त्वेरिवुधागोः सानुबधकत्वात्· स्यष्टचेदमत्रमाष्ये· अतएवाह
धरिमत्रसावयियदामितियत्तेञ्जत्वमपिननवेवं ङिविप्रसपां तोयिसानुबंधकः प्रसपस्य सानुबंचकमे
पितस्यात् थात्वादिति दिक्· औतस्तकारञ्चारणार्थोनत्वित्संतकः फलाभावात्· नचनित्त्वारितामिति
स्वरितत्वं फलं तिनिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकेनप्रत्ययएवतत्स्यासेः प्रत्ययाप्रत्ययपयोरिति प
रिभाषयाप्रत्ययस्यैवग्रहणाच्च· पोतुअनुवादेञ्च वारणार्थत्वोपि विधुपविषयेत त्वमनानुमश्चर्वस्य
वविधानेनतोतस्येवविधानामित्यस्याप्याप नेश्च्वत्तस्मादिमत्तेवोचिता· किंचादितीपवर्गोच्चारणे
सहायसंयादनेन चरितार्थेषुतत्रतत्र विशेषणार्थेषिवप्रादाहलं त्यस्तत्राप्रहत्तौमानाभावात्· अत
एवतस्य लोपइति सूत्रभाष्येनुबंधनामेकांतत्वपक्षेदिवऔदित्यादीनांसवदिशत्वापादनं संगच्छ

तेएवंविधेयविषयेऽच्चारणार्थानामप्यननुनासिकत्वेनेत्संज्ञाभवत्येव · अतएववरयत्कस्येतिसूत्रेऽयत्कस्महणाभावेऽ
विरिसाद्दीलोपमाशंक्यानुनासिकः पठ्यते पस्यतादृशस्याविशब्दस्यग्रहणमितिसुकंसेगच्छतेस्युदाहरकुकारस्याना
कारदेशैर्निवृत्तिरितिनतत्स्येत्संज्ञाफलाभावात् · अतएवतस्याननुनासिकत्वमपिपूर्वोरनाकारवितिसूत्रेभाष्येस्वि
ताः एवंनस्यपि · अतएवगाङ्कुटादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येनंदनेतिपावंतत्प्रयोगः स्युः कतिरिपुसीतित्वमरस्यप्रमादः · अ
नुवादविषयेत्वित्संज्ञाप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्यानुद्देहितेनलक्षणेनितत्वंनविधीयते · शब्द
र्थइतिविधेयबोधकेलक्षणानुचितैवनचैवंलोगमितिस्याद्यादेशानामनुमापत्तिः स्यानिवद्भावेनविधानोत्तरं
धानुत्वंपदस्यानिवद्भावेनमाभ्यामितिदेहिकधानुत्वंगृहीत्वाचापिधानुनिर्देशोहसंज्ञाप्रवृत्तिस्तुकपुत्वेवत्तिव
दंतिनचघोष्यतः पठिविमानरत्कागितियजमानस्वरितविरोधद्दतिवाच्यंदिवर्जिविरितिव्युत्पत्तिपत्तेप्रमसपस्वरो
णाव्युत्पत्तिपतेपिकिरस्वरोलोकारस्योदात्तत्वेत्संस्तनधर्मणोहलः स्यानेजायमानत्वेनोकारस्योदात्तत्वेपरत्पुरा
तस्वरितयोर्यणादेशनेनस्वरितत्वसिद्धेः नचैवंपठिवीजत्वोरितियजमानांतोदात्तत्वविरोधः · घोषाद्दस्ससम्बा

५ 5

शा: प्र

त्रः दिवउदित्तिसञ्चेउकारोनोदातोनिपातमते· तेनचपुमितुकुभिरितिपञ्चमात्रमंओदात्तत्वंसिद्धंनचनिपातनस्वरस्सामर्थ्या
दूदितिमितमादिविभक्तिस्वराभामोदिवोसद्विजित्तत्रिषेधोऽप्यर्थहतिवाव्यंविमलघुदृमादौप्रकृतिस्वरावाधेनदिमा
उः लोपोनेति· अनल्चिधाविमन्तपंचमीसमासस्याप्याश्रयणादितिभावः यदातहतिपदांतादित्यनुवर्त्ततस्यवि
भक्तिविपरिणामहतिभावः सुबन्ताम्मितिरुद्धं ननुः क्विनीत्यनुवर्त्तते· नन्वओकारस्यस्थानिवत्वादुत्वेनलोपः स्यात्
नचवर्णत्वेनशास्त्रीयंस्वंरूपमणादिरितिचपरिभाषणेननस्यशास्त्रीयत्वात्· नचतथापितस्यहल्त्वापेक्षयाविशे
षधर्मत्वात्कथमतिदेशस्थानिवदितिसंग्राहकवाक्यानुपपत्तेभूततदादेशस्थानिविधुकारवदुकारस्यादि
वाक्येषपस्थितधर्मापेक्षयाविशेषधर्मत्वाभावात्· स्थानिवत्सूत्रेविशेषातिदेशस्यापिसत्त्वादितिचेन्न· अल्वि
धित्वात् अत्रहलहतिदीर्घानतन्न्याविनपत्ताप्रपणात्· अन्यथाविदीर्घस्यतपरत्वेनवारणाततदोषः अन्य
थाऽऽरतिनपुंसकंनिर्देशेनैवासिद्धेतहेपर्थ्यस्यस्पष्टमेवनचैवंपूर्वचरमादौदोषाविनिदीर्घोपिनस्यानवहिरंगत एम०
पावाविमस्यासिद्धत्वेनवारयितुमशक्यत्वात्· पुकामहत्यत्रसंप्रसारणस्यभृतरपदानिमित्तदीर्घस्यत्वं

हिरंगोपिनःप्रत्यासत्तिन्यायेनोत्तरपदनिमित्तसंप्रसारणमेवनत्वन्तरङ्गत्वात्स्वप्नंचेदंकैयटेनवाच्यविधेयत्वेनतत्प
रसत्वामहत्त्वाद्वाच्यहत्वात्परत्वेनभाविदीर्घबाहुतिर्गुणंभेत्तिवाच्यंअप्रसरत्वस्यासवधेनावधेयविषयेविप्र
हत्तेःसत्वामहत्त्वावयिनपरत्वसामर्थ्येनलन्तकलतानीयकलकल्पनस्यैवचित्याद्वजनतएवतत्परत्वसामर्थ्या
तकुरुत्वहस्माहोनगुणाद्वित्स्याल्लिवन्नकरणोभाष्येस्पष्टमित्याहुःतित्स्वरितमितिसूत्रेःस्वतत्परत्वस्यभाष्यमाने
उकारेतवर्णग्राहकत्तातायकत्तापाभाष्येउक्तत्वेनविमलघरत्वाहीसावकाशीत्वापेक्षयापरत्वाकथ्यानिमित्वा
मिमाहौकिंतीस्वतंतुहत्तियहेछोरित्यष्ठिपुनःप्रसंगविज्ञानेनहृस्वोकारेविध्यर्थंचतत्परत्वमितिप्रकृतसत्त्रभाष्य
उक्तत्वेनचापुरुमेजगसंताविसामेचदीर्घस्यबहिरंगत्वादनेनव्याहृतिरशक्यावेत्तिपरेषदतुर्ध्वश्चवनतुस्वांते
तिसूत्रेरेफप्रश्लेषेणरेफात्स्यापिषष्ठसंताविधेयाकिमत्रषष्ठ्यामितिसूत्रेचवतुर्नेहणोनतिस्वश्चवतल्लरम्मेत्रे
शंतत्वेनषड्विसंनियातपरिभाषयानषड्स्वरतिलुकःअतएवश्रीणांम्भवत्वनदोषइतिचेत्रःचत्वारइत्याहोनु
गापनेःतस्मान्निषेधार्थेरीनेत्यादिपक्षेतुपदलोपलावाभावःचतसृणामित्यादौकार्यकालपक्षेषष्ठत्वस्यदोल्लिप्य

श्रा॰शे॰

नषट्स्वराणां परनिमित्तत्वे नित्यत्वाश्रयः । णत्वं द्वित्वमिति न च पूर्वत्रासिद्धम् द्वित्वं हि णत्वासवं द्वित्वमेव पुंसकं द्वित्वे कर्त
व्यस्यासिद्धत्वं ने तस्येव नटर्थमिति न तु द्वित्वस्यासिद्धत्वं नेति तत्र दर्थस्य महोषान्त्यपनु द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्य
मिति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तत्र प्रवृत्तिः । न चेदं स्वार्थमेव अनुस्वारस्यैव द्वित्वे तस्य स्वापदान्तस्येति परसवर्णो न्या
यसत्तमेव पर्यायं निमित्तीकृत्यानुस्वारस्येति परसवर्णो नित्य कारकसंयन्ते तस्यासिद्धत्वमिति वाच्यं । वापदान्तस्येत्यस्या
सिद्धत्वादिति न चाद्वित्वे घत्वटत्वादीनि सिद्धानीति वचनसामर्थ्येन सर्वस्य दर्शनस्यापि तत्र प्रवृत्तेनस्य द्वे
ध्वात्वेऽस्मे मुदाहरणपरमाष्यविरोधापत्तेः तस्मात्घत्वटत्वे सिद्धत्ववचनमिदमप्यन्तर्नासिकमेव । अनवाकस्मा
करत्वं न विवेमुदाहरणपरमाष्यसंगच्छते अन्यथा चत्वस्यासिद्धत्वेऽत्वात्तगस्येव द्वित्वे तस्य स्वावस्यानरूपित्वं चत्वे
पर्वत्रगस्येव मवर्णस्यात्तनत्रगस्यापि स्वद्वित्वेनेति चर्त्वं । वावसानरस्यासिद्धत्वेन तत्वे पररूपाभावात् । न च हितिसं
ज्ञेपि अवसाने पि चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तगकारोपस्थितिपरे जस्त्वे कृते त्वेव चर्त्वाभावेन अनुवर्णाद्वर्णमिति वाच्य
एतन्न्याय्यमामाण्यात् पर्वत्रासिद्धमित्यस्य कृते तोपाद्धित्वेऽप्यमासमादित्वात् अन्यस्य कार्यकर्त्तव्ये सिद्धत्वं ने एग॰

त्वेनतत्पर्यायत्वाभावात्· नचसिद्धांतेपिजश्त्वस्थानेपिचर्त्वेस्यासिद्धत्वात्तगकोस्मिन्परेजश्त्वेनकरीमैवचर्त्वाभा
वेगश्चर्त्वंतांरुवीरमितिवाच्यंतान्त्स्याप्यप्रामाण्यापातःपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यकृतेपिद्वित्वप्रमासत्मादिद्वित्वाञ्चपस्य
कार्यकर्त्रेध्येःसिद्धत्वेनेत्यपरपर्यायत्रदोषःध्वनितंचदंसंन्यङ्ङोरित्यत्रकपटेरोःसुपि·सुप्तन्प्रमाहरःस्वरीम
नुहृतेःनहिसमीवहुवचनाद्ग्न्यःखवारिःसुवसितेननपयोम्यामित्यत्रविभाषत्वशांकस्यसर्वंचखवेस्तानयो
रित्येवसिद्धेनियमार्थमित्याहरोरेवेतिरोःसुप्येवेतिनियमस्तुनहलोनन्तराःसंयोगइतिनिर्देशात्·द्वित्वेरत्विच्या
वीरहाभ्यामित्यनेनश्चवीरहाभ्यामित्यत्रदीर्घइतिनारितीत्यत्रनोनेतिवानुवर्तनेनशान्तस्याहनद्धस्तइति·नचद्वि
त्वपिनत्तातिस्तरोरात्रिलोपारितिवाच्यंतस्यवैकल्पिकत्वात्·अस्मरादिस्माद्दोशरोवीत्यनेनशरःखपरस्यास्यन
निषेधःनारिनीत्यारितिवाच्यंतत्साहचर्येणवार्त्तिकानिषेधात्·मिपचत्वादिनिओंगत्वात्तदन्तस्यापिचतु
रनुड्होरित्याम्रगोरणत्वेविति·बहुवचनेनगार्ग्यस्यप्राधान्यसूचनात्·पारञ्चतुःशब्दोसतिनदर्थसंख्याम
योभावबोधकोनेत्यबहुत्वाद्बहुवचनेनतर्योशेषश्चार्थेपंचमीःसचत्वगतः·यत्तुस्मांताषड्भ्यत्रसंख्यापल

७

श : श्रो

नुवृत्तेस्तत्स्य च परत्वात्प्रधानाप्रधानन्यायेन संख्यारूपस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जनिषट्त्वमेव नास्ति
इति तत्र संख्यापदेनोपस्थितसंख्येयपरं चाद्यैर्माधान्याभावेन षट्संज्ञानापत्तेः षष्ठिन्नर्थ्याः संज्ञानुवृत्त्युप
स्थापितषट्त्वस्य पञ्चादौ वचनत्वाभावात् न च षट्त्वं संख्यावत्संख्येयोपलक्षणतां संख्यापरानुवृत्तिपरभाष्यविरो
धापत्तेः स्मातेश्शब्दाः संख्यावत्संख्येयवाचकत्वसमानाधिकरण्यात् एवं तर्हि अस्मिन्नेव संख्यावाचकत्वज्ञा
भात् अन्तरा वा कडारसूत्रे तत्संशयो व्यवहारो भाष्ये किं चैवं सति प्रियपञ्चाद्रौपदीमन्त्रणानि षट् धानापत्तिः वक्त
नास्य गौरवे लोके प्रवृत्तौ कस्य भाष्यस्यानुरोध इति चिन्त्यमानामिति तत्रस्यभाष्यानुविपरीतं प्रतीयत इति त
त्रैव निरूपितं न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ शोध्वाहुल्याभिप्रायेणाव च नहु वचनवत्ति स्त्रीज सहस्मादौ
म्योग बाहुल्याभिप्रायेण नह्येवं हापि बहुवचनं वक्तुं शक्यं षट्संज्ञो लुगिति तत्र नु सर्वादित्वत्रस्य भाष्यप्रामा
णपात् तथा कल्पनं निर्निदिक्र कमजाजन्तः कमलं पमत्तरा च षष्ठ इति तेष्वीदृश् वक्तव्या वा दिलोपे कर्त ८७०
शिष्ठिपिशोरनि दीति ते लोपः न च तिजा तत्रस्य भाष्यविरोधात् कमलि माच संगतमिति वाच्यं भाष्यन्तरा

वचमोमगोऽस्तिस्तत्रस्य ह्रस्वकक ऐतीतिभाष्यप्रयोगः संगच्छते नोपमाच ह्रस्वाणामोप्यदन्ति पांनासकेन संभवंतिकिं
पिलोपे योरितिपलोपानवगिलोपस्य स्थानिवत्वं तु नः पलोपेन पदांतेतिनत्रिषेधात् प्रथमानिति शमुत्वपश
मेक्कि प अनुनासिकस्येतिदीर्घः नचास्यत्वाहियात अप्यणोऽप्रगृह्यस्येतिसूत्रेपरेणाणांनहि पदांताः पूर्वस्य
पत्वमितिप्रशमाविशापसंगतमितिवाच्यम् अनवर्षसत्तावजेनपूर्वीनासाहचर्येणावासत्वार्थकस्य
स्यस्य वाचिन एवाप्यपत्वान्नस्यपेनुशांतिमहाचेकः स्पष्टीनांतुपाठसामर्थ्यात्सत्ववाचकत्वेप्यव्यपत्व
मितिदिक् विभक्तावित्ति अष्टन आ हलतोनुइतेरितिभावः नन्वत्रेण आहस्य वस्त्स्य नामस्पष्टादीनामि
स्नुडतेस्वातिमादिषु कांतेषु नास्तिप्रसंगः आतराव सिद्धांतेउपसर्जनेन किमप्यान्स्वेदं प्राकृतिष्व
तेइतिसदानाद्धिपर्यंतानामेवतत्रे सद नत्रे वाप्योविकाराणुरोधादिह न्हलोपिनदोषः एवं चकिंस
वेनामवकुध्यरत्यत्र किं महत्वान्न कार्यस्य पंचेदं सदादीनामहनतमाव्येकेषांचेनानर्थक इति निषे
धादांभसामर्थ्यात् विसर्वादेशोपिसिद्धः नचेमोहमत्ताचापत्तिः अंगकार्यं कृतेपुनर्नांगकार्यमितिनिषेधा

शा॰ श्री

तेन चेमः कुतिहोः इत्येतौ स्यादेशोऽककारादुपजनकरणपत्तिः उतिहोः अन्तौ स्येव सामान्यान्तः नानर्थकस्तेनिवेश
नं स्यादेशत्वं अङ्गवृत्तपरिभाषया चेत्केस्य च गुणो नेत्याशंकाह: अककस्येहेत्याप्यावीति त्वमतेकककरतेस्यान
ममनुतन्मध्यपतितन्यायेन साकककस्य कि मशब्दत्वात्तिदेस्यपेवरं स्यादेशो नामरमेव भाष्ये अककविषये नि
र्दिश्यमानस्येति परिभाष्यानुनप्रवर्ततेकादेशविधानसामर्थ्यात् न च प्रियकुत्सनादिषु लिंगसंख्याकाराकान
यान्तरंप्रवृत्तेर्विभक्त्यामस्मन्तरमकचतन्त्रपरत्वात्कादेशोऽकचि र्ककरस्येवस्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादि
सेवानुवृत्तेः शब्देन सुपोनिमित्तत्वेनानाश्रयणात् कादेशायेत्यपाकचोन्तरंगत्वात् किंवउतिहोरिति न्यासे च को
रस्यांताद्देशत्वापत्तिः एतदर्शनानर्थकेइस्मस्मारंभेनु विपरीतं गोरवं कुतिहोरिति पाठे तु ककारापजनकरणापत्तिरिति
द्विककरस्तोमः तहोः सः सावित्यतोनुवृत्तत्तराह सावितिः इहोपू सावितिउत्तरसूत्रे पुनः सौ ग्रहणान्तसौरदमो
रस्यासंभवाद्वत्तदोरह विभक्ताविति उ स्यर्गेहितिते नन्तेनतदोरिति सूत्रेनंसपाणिति किं हेतरित भाष्ये भोः युते
मादि चनविरुध्यतहति भावः न चेदमस्त कं संनिहृष्ट समीपातरवर्ति चैतदोरुपं अदसस्तु विप्रकृष्टं महि

एम॰

तिपरो ह्रेति विजानीयादिति सुक्तेरेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणासंभव इति वाच्यं· विभक्त्यन्तस्य परो ह्रस्व एव पित: का
सि हे सुपुराण्मादौ बहुश: सम्बोधन इत्यनिमाप्यमाहारेति विभक्ताविमने न विशेषणाद्वायोनम्हणमिति भाव: न चेद
शब्दो नाष्टपर: सद्वावत्वेनव्यवधानादिति वाच्यं· येन नाव्यवधानमिति न्यायाश्रयणात् आष्टपरत्वेनेदमगावविशेषणा त्व
हणालावित्ति आपीतिवर्त्तते हस्वपदिति वात्सचयिनुमुचित्तमन चेदमाचष्टे इत्यपातितत:ह्विपि इद्ग्रहीतो भ्यामाहोषद
मं चयाणलोपस्यस्थानिवत्वेन तत्र चत्ते दम वृत्ते: अकार इति पर्युदासेन सदादीनामिमनुवृत्त्याच गौरवेण तदमवतेष्मन
न्विदंमस्य लोप इ यामीतो मनजा हु नानर्थके इति अत्रचमानमिदं पूर्वसीतिस्तत्र स्थोमिदग्रहणात्· अनभ्यास इत्यौ
मं: इदभ्रप: सेो· अप्पुंसीत्येव सत्रयेत: अनभ्यासविकार इत्संशास्त्र अर्त्तिपिपर्त्त्योरिति निर्देशेनताप्यत इति बोध्यं इ
पंचपरिभाषभाष्यात्र पथासता सूत्रे भाष्ये फलानामन्यथोपपादनेन न प्रसाध्यमानत इत्यन्यथासिद्धिं चतनच्च इदर्शयिष्या
म: प्रसाध्यानेनु अनाप्यकदसतोनिमनुवर्त्तसहलीतिसस्भ्याषष्ठीमक स्यानएवालोंस्येतिनजोपेपरारूपेचे
ष्ठ सिद्धिर्वोध्यानन्तु अनाभ्यामिति स्थिते सुपि चेति दीर्घेन प्राप्नोति सह लोन्त्यपरिभाषयाप्रन्त्यस्य भवति न हि स्व स्ये

६

शाःश्री

वस्त्वपमेसः अंगस्माकारहूपत्वेनारंतत्वाभावाच्चेमत आह आघंनवदिति आहिरंमेनेमञ्चोक्तौ माघंनशब्दयोविशि
ष्टशक्तत्वात्तत्रयुक्तकार्यारपसहायेनस्तुरिमपमारंभः एकस्मिन्नितिअसहायेदमर्थः त्वपमेपेसत्समीदशेना
त्सम्पर्थ्वितिरिमाहः आह्नाविवेमादिः एकस्मिन्नितिकिंदरिद्रानेषिवर्णीनजलत्तोचमामभत आदिवात्वोद
हरणांकिंस्त्रोपमवः अन्यत्रात्राआघुदात्तत्वमः आघनवदितिव्यपदेशातिदेशादतिमांचः किंवार्थत्वात्सर्वेषां
कार्यस्यमाधान्यात्वकार्यातिदेशाविनितत्वंआपदेशिवाक्ष्यावेनसिद्धहरस्तंचिंसमप्रयोजनंव्यपदेशिवम्हाव
श्यावश्यकः अन्यथाकुर्हतेकुर्वद्दस्माद्दोअनेनांतत्वव्यपदेशोपिअंसोजादिपसेमेवंहूपस्यवहुव्रीहार्थस्या
माभवानदित्वाभावेनदेत्वानापर्त्तः अवादिष्वामिमाहोसिचोवलाघार्धधातुकत्वनिवंधनेऽनापत्तेभ्व न व
परत्वाद्दीर्घत्तोहलिजोपेकिमनेनेतिवाच्यंलोपस्यनित्यत्वात् कृतेवस्मिन्परत्वाद्दीर्घएवेतिवोध्यंनत्विदए
दतिस्मिन्नेस्मापादेशात्परत्वाहनादेशोसकृद्गताविनिपत्तेपुनः स्मैभावोनस्याहत आहनित्यत्वादितिन ए८०
नुस्मैभाविकृतेप्यनादेशमात्रेः सोपिनित्यः नचलक्षिलोवोध्यः ननुआनायोसत्रनेदमदसोः कोसिमत्त्रवा

कत्तरि च यथेमत्र आह ककारयोगोस्मिन्निति ज्ञप सर्वनाम्नामित्यकचोऽनि भावः इदमोन्वा · नन्विदमोम्वा · नन्विदमोनु
दात्तमात्रविधावपि जस्त्वेहलि लोपेनास्मे श्याम्भ्यामित्यादेः सिद्धत्वात्किमर्थ वचनेनेति चेत्सत्यं त्वेनादेशेनादेशेन वा
धात्वं · न चाभ्यामेभिरित्यादेरनुदित्तं यदाचुभ्युभेभ्युभ्यहस्ममनेन साधेकाचस्त्वनोपादिविभक्तिरित्यनेन वावि
भक्तेरुदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वमपि सिद्धमिति सत्यमेव अपर्थमिति वाच्यं आद्येन्तोदात्तानुदात्तेऽपदा
दिस्मतेन्तोदात्तादिस्यनुवर्तनेनात्येनत्पकर्षणाभावादेशेनत्रपुनहनपेक्षत्स्यावश्यकत्वात् एवं चाभ्या
मिमाभिरित्यत्वानुदात्तो भवति · तथा च प्रयुज्यते · अनेनैवास्य मामरुदां गा अनु · एभिरन्ने भ्रेगातरेषामिति स्यष्ठं चेदमे
त्रैवकौ सूत्र भेदस्यत्र आह · साकच्कात्व्यमिति शिक्षान्तरादेश इति भावः · शित्वसामर्थ्यादेव निर्दिश्यमानस्य
त्विपरिभाषा न प्रवर्तते इदमपि सत्रे संनिपातपस्वज्ञो भूतेन प्रवर्ततिए नरस्तत्तस्तोरिमुत्तरस्त्रसाह चपत्ति न
त्रसंतो पसर्ज्ञेन परिभाषा न प्रवर्ततेवेत रस्तात्तसोरसंभवेनत्त दृशस्यान्महणात्तन चैवमपिसदाधत्तेनैव
सिद्धे विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशो स्त किं शित्वेनेति वाच्यं मोपभीमित्वरोमिथ भ्यामित्यादौ विकाराभावार्थ

प्र॰ प्रो

नापत्तेः द्वितीयपाठे इदमोऽन्वादेश इत्यत्र एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इति चानुवर्तते तदाह इदमेतदोरित्यादि अत्राप्य
नुदात्त इति वर्तते इति बोध्यं विधानुमिति तेनानुवादे न दोषः विधानं चेदमेवेति नाम्नः स्वपक्षे चेदमश्चैव अन्वादेश
श्चकृत्यिमानुकथनमात्रं न त्विदमा कथितमिदमेव पश्चादनुकथ्यते इत्यनेन भाष्येन तकं मीतरथं तत्त्वमेव तदि
मं तावेषद्यन्थे क्रियायोगे मया दाभिविधौ च यः एतस्मात् तदि विधावित्यादिति वार्तिकेन नादेशाभावः ईषदर्थादी
नामनुवादत्वात् इदमाह स्तुगाणा इत्यत्रा इ लोपित्यादिकम् तस्यासिद्धत्वात् सत्वे न क्विप् स्तुगाणातीति अनुना
सिकस्य क्वौ झलीति दीर्घः न चात्रोपधालोपयोः स्थानिवत्त्वे क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात् लोप इति नकारलो
प इत्यर्थः नहि नन्वेतन्नीमारौभतात्र लोपाभावे इति विति व्यर्थं न चात्र नीवा चरतीत्यर्थे अधिकरणाद्विति का
चिन्न लोपाभावार्थमिति वाच्यं अपस्पादित्वादित्वेन न लोपाप्रसक्त्या सत्त्वस्यापि इत्यह तत्र भाष्यव्याख्यानपर
भाष्यमामात्यपादी हृषोपि विषये लोके व्यतनुमते नुमानादत्त आह अनुच्छेदसीति निषेधसामर्थ्यादिति एत
नानुमते इति निषेधानि स्वत्वप्रतिपादनद्वारेदं सर्वथा तद्दनित्यत्वं व्यञ्जकत्वमेववान पुंसकानामिति बो

ध्यम· न च यामे भ्यो म नि माहे चोक्तत्वात्स्यमागमत्वनिरनुनासिकत्वान्नर्थितापूर्वसवर्णादिस्कारोसंयोगांतलोपेस्वाद्विधिनि
पूर्वस्य परत्वात्मालसनलोपनिषेधेनां पंच हितार्थं इति वाच्यं प्रक्रियालाघवानुरोधेन तत्र जुकारव प्रवृत्तिरित्याश
येन तापकस्य सत्वान्न पूर्वसवर्णो कृते· कृते च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वां तरगानयोन्निम्यांपेन च जुकारवप्र
ते भ्व· स्यवं च देसुपासुलुगित्यत्र केपरे· अतराव हाबुतरपरइति चरितार्थम्त्यानक्ति· संवुध्योरित्यस्य
चरितार्थत्वाद्धतु किंप्रास्य भावेन व्यर्थमेव तत्स्यात्· अतरावभाष्येप्युक्तं न कश्चित्तद्धिलोपेन लुप्यते· सर्वत्रनुम
त्वेवसपयेह भवति यामेभ्यो मन्निति एवं मिहापिस्याच्चर्मतिलइतितत्स्यानि· संवुध्योरनुत्तरपरइमुपसंख्या
नं कर्त्तव्यमिति· हाबुतरपरे इति वैदिकचर्मतिलइत्यादिप्रयोगस्याधनार्थमिदम· छंदोर्थं कृताद्धि· महणा
स्पृशोकेपि भाष्यात्रिप्रसंग वारणार्थं च भाष्यकृतापरत्वापादित्वेनमतत्वमार्थेमस्त्रत्स्याद्धि· अहणाप्रमा
त्वानेनानावरूपकांत्वादिदमपिप्रत्याख्यातमित्यन्ये तत्· न च भाष्येऽद्धि· संवुध्योरनुत्तरपदेइतिपठितत्वेनस
वुद्धिरागात्मन इतिवाच्यं प्रयोजनाभावात्· न च नलोपप्रतिषेधप्रतिषेधः प्रयोजनम· संवुध्यंता नाम नभिवा

शु॰ प्रो नेन समासाभावास्य वार्त्तिकस्य संबुद्धिग्रहणप्रत्याख्यानेनात्रैव भाष्ये ध्वनितत्वात् । न च तिर्यंच मी समासाभिप्राये णाशं
केयं षाष्ठी मितिवाह्रद्युति स्य च तत्रापि नत्वेन तद्देशस्य त्वादित्ति भावः । तत्रोत्तरमिति नेदमपूर्वविधि शाविधायकं सूत्रभाष्यवा
र्त्तिकेषु पठितत्वात् । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मतादृ शिक्षायां परिगणितत्वेन तादृशवर्णांतरसत्वे मानाभा
वात् किं तु तत्र योगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं अत एव तत्ताविस्मादिसिद्धि
: तन्तानमित्यादौऽप्यनुत्वादि च सुविभक्तिरिति सर्वविभक्त्यंतः समास इति भाष्ये स्पष्ट कृतौ लेत त्वादि सिद्धिः तन्तानमि
त्यादौऽप्यनुनादि च । सुविभक्तिरिति सर्वविभक्त्यंतः समास इति भाष्ये स्पष्टमिति माह नात्मनेनितिदमेवास्य विधेयमि
ति भावः । अत्र शब्दार्थमाह । राजाश्वइति । राजाश्व इत्यादौ प्राप्त सवर्णदीर्घा ला विमर्षः त्रिविधावुदाहरति अत्र
मिति । विधिशब्दोऽत्र भावसाधनः कर्मसाधनश्च तयोरेकशेषो द्वंद्वांते श्रूयमाणेन प्रत्येकमभिसंबंधः संबंधसामा
न्यषष्ठ्यंतं सुबादिभिः समासः तत्र सुबादिविषये भावसाधनः कर्मत्वादृश्य संबंधश्च षष्ठ्यर्थः सुपविषये कर्म सा १८०
धनः तेन सुवाश्रित सुव निमित्तविधिमात्रग्रहणं न तादृशत्वेमैस्वं वेति न पदोत्तरपि स्यादेोषत्वरूपसुपपि धा

पकग्रासासिद्धत्वविधानार्थमेवास्त्विति वाच्यं स्वरादि साहचर्येणाषत्वस्यैतत्सूत्रद्वयस्यासिद्धत्वेन न च नलोपग्रास्त्वात्
र्वपाठितेन शास्त्रेण विहितस्य सुपविधेर्ग्रहणेनातदर्थत्वनिर्णयात् राजनीति· विभाषाङि· श्योरिमन्नोः पविक
स्यः प्रतिरिवाति· कतिनिनंतो पंहलि चर्वोर्हपधायादीर्घ इक इति सूत्रं तिप्धातोरित्यतो धातोरिति वानुवर्तते वा
रिति च धातोर्विशेषणं तत् शाहरेफवांतस्येति रेफस्य गीर्यतीत्युदाहरणं· नपदांतसूत्रे प्रतिदीव्रहतिभाष्योदाहरण
तद्वच्च परस्येति न संबध्यते संबध्यमाने वेक एव अधिकारणं विशेषणं ध्वनितं चेदं सुपधायांचेति सूत्रे भाष्ये धातोः
:किरिवेदिविरितिव्युत्पन्नस्यादिव्यतामावश्निः· करोतीत्यादौ च मा भवत्वित्यत एवोपधायां चेति सूत्रे चरितार्थं भाति
दीव्रहति· नभकुर्छुरामिति सूत्रे वोरित्यनुवर्तनात् रेफायंतस्यैव भस्य ग्रहणेन नात्र निषेधः· नांतस्य तत्र भं न संयोगात्· वमा
भ्यांसंयोगस्य विशेषणात् तरं तत्रेलध्वंत महणास्य सार्थम्· इन्हन् न सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति सिद्धे नियमार्थमि
दमिमांहशावेवेति उपधायाः इति तेनानुनासिकस्येत्यस्यापि नियमश्च मिभावः· नान्यत्रेति सर्वनामस्थानत्वरूपविशे
षमनपेक्ष्यस्य सुप्रूपसामान्यपेक्षनियमाश्रयणात् तद्वत्च्योरुत्रहणीत्यादावनुनासिकस्य क्वीति दीर्घो पि नेति· न

धा॰ शि॰

चानिपमस्य न्नातीपायेद्व न्वात स्तुवां नंतर्यएव नियमफलनिषेधप्रहृतेः पथ्नीनत्नात्मारोमा घवाघुद्दा हतेउपधादीर्घह
स्तुक्ते र्दृचहापत्तेह स्यचतत्तः कर्तीति क्विपिह्व चहामि त्माक्षेचात्कस्मा वैतिदीर्घो भवत्येव हवनक्रा चुपधादीर्घत्वम ति
वार्तिके हनं महणामुपलक्षणं प्रमाख्यानपाना ष्यत्वा स्मादित्याहुः परेतुवार्त्तिके हन महणात मत्मा स्व्यानपराभाष्या
वेनादिम्न आचार्यक्विपनास्त्येव स्तुवानंतर्य एव नियम इतित्वपुर्कमः हचग्रः स्मीहत्र धीमाघासिद्धरित्याहुः क्षि स्वोरि
त्याहुः क्षि स्वोरितिवक्तव्ये सौचेतियोगविभागत्तएर्थः हेहोतेः जितत्तानकाराद्ब्रह स्यैवविशेषणं तत्रक्विपादि
षयेननाव्यवधानन्यायेन क्षाम्भ्यां व्यवायेघातकह स्मादावेवमवतिनत्वधिकव्यवधानेतेनेह ननीवत्तेरावुलिनः चह
त्रहणामाचष्टे वृत्रहपतीत्यादावव्यवधाने चरितार्थत्वेन घातकर स्मापिनस्यादितिवाच्यधातोः स्वरूपग्रहणे
विहानात्तनकारे तु हचग्रह स्माचापि स्यानिवेत्वेन व्यवधानं स्यानिवत्वंहि नव्यवधाने पिकृ त्तिकृ ताव्यवधानेच
रितार्थत्वेन श्रोतव्यवधाने ऽप्रवृत्तेः स्यधं चेदं भोक्ष्येन तु रत्रग्रह स्मावौ सात्वंड वाप्सनो हंते रमूर्व स्योतिकसंचंविम रा॰
त्या चष्टे हंतेरितिउपसर्गादित्समासेपीत्यतउपसर्गादिति वर्ततेत्यामाप्मिह अमूर्व स्मेति श्री अपसर्गादिति

नानुवर्त्तते तेन णत्वमात्रस्यापंतिपमस्माहस्यकान्नुवर्त्तेतेति णत्वमिति तेनन्वद्योपेणर्कवाभावः नच स्थानिवत्त्वं
अपूर्वविधित्वात् न चवहिरंगासिद्धत्वं पयोदेशोत्तरमासेरत आह अपीति अपिनाप्रातिपदिकांतस्य कु
मतिचेत्यस्य संग्रहः वाध्यसामान्यचिंतापक्षणात्सर्ववाधकत्वाभावः संनिपातपरिभाषयापि कुमतिचेतिणत्वं
वारयितुं शक्यं न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावश्च तत्र अवधानेपि मतिरित्यस्य वृत्रघ्न इत्यनेन चात्र स्थानिवत्त्वा
दनापूर्वत्वं अपूर्वविधित्वात् बहिरंगत्वेनाप्यन्तोपासिद्धत्वं नः पयोदेशोत्तरमासेः अत एव शाघानीत्या
द्यावपि नणत्वं माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नोऽत्र न घ्न इति रूपद्वयं नेनोक्तं तन्माधवेतिज्ञक्तमाधवेस्पष्टं अतिनितिरा
त्वेणः योध्वमिति सूत्रे अंगमहणोनार्थवत्परिभाषया अनित्यत्वतापनासिद्धम् अन्यथा परिविविधोऽव
मित्यत्र स्यधोध्वं शब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणोक्तिनेन अर्थवता चानर्थकेनेति एवं चान्यत्रालेवानर्थक
नतदंतविधिर्नतत्समुदायेनेतिहनग्रहणोल्लोहनग्रहणानेतिवोध्यं लाक्षणिकस्यानुनग्रहणस्येवं चे
दमिको चीति सूत्रेमाधवमघवाव अजवंशाल्लसाविसनत्तत्त्वं इति वर्त्तते नरपेत्याचमघवेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमात

धा: श्री

दाहमघवनशब्दस्येति ऋदित्तिनेनात्तेकाजत्वाभावान्नसवर्णिशाइत्तिभाव: उगिदचांम ऋजितिनप्रत्याहार:
नपुंसकस्यझलचइत्यत्रपुनरजाहणात्. अचअचिइत्येकेइतिपठितस्याचधातोरपिनग्रहणं आत्विगन्त्याद्दिस
ग्रंथवे: पठितत्वेनतस्यैवाष्टाध्यायीप्रसिद्धत्वात्. आख्यानाद्वभाष्यादिस्वारसाद्वभाष्यादिस्वरसाच्च: तदाह अंच
तेरितिनन उगितोधातोर्धातोश्चेत हर्षंचतेरेवस्यं चत्तिग्रहणानियमेनैवसिद्धावधातुग्रहणं व्यर्थंनचाचोमि
तिलुप्तनकारनिर्देशेनलोपिनएवयथास्यात्तु प्रजाप्यस्यमतदप्यमचामितस्यचीरितार्थ्यात्कथंत्वदुक
नियमइतिवाच्य: भाष्यप्रामाण्योनधातोश्चेदुगित्कार्यंतर्हिनलोपिनोचतेरेवेतिनियमप्रशरीरमंजस्ती
कारात् अतएवनलोपेननिर्देश: संगच्छतेनचक्विनंतानुकरणेनसम्प्रायसिद्धइतिवाच्यमअकारलोपस्यापि
स्यापयाप्रत्वेनतदकरणपूर्वकमेतत्करणस्यविवदाप्यत्वात् नचधातोरुगित:प्रतिबंध: उक्तदोषात् अंचतेश्चेव एम.
पसंख्यानमितिडोहिधापकसूत्रस्यवार्तिकविरोध: तस्यनलोपंचतेरितिव्याख्यानात्. अतएवागिदचामिति
सामान्यापेक्षनियममाश्रित्यतन्त्रम्याख्यातं भाष्येएवंचप्रजार्थस्यप्राञ्चीत्यादयसाध्वेव. एतेनप्राञ्चौप्रासणौ

यपरदेशिकोदाहरणं विहाय प्राचीप्रतीचीत्यादिदेशिकोदाहरणदानं भाष्ये निर्दिष्टमिति मंदोक्तमपास्तं स्यर्थं चेयं रीति
! कतक्वादि सूत्रांतावागकर्मकधातुभिर्योगे इत्यादि भाष्य व्याख्यायां कैयट देशितिचेन्नैवम्॰ अधातुभूतपूर्वस्य ग्रहण
र्थं तदिति मूजएव वस्त्समाराान्वार्तं॰ नन्वेवमौपदेशिकधातुविषयकरणवनियमोस्तु किमनेनेति चेन्न औप
देशिकत्वाननुभावेरणासामान्यापेक्षानिपातापनार्थत्वात् तस्मात्तंतु पर्णध्वदित्यादाविवगोमानित्यादिना
मधानोरुगितश्चेति रीवमावहतीतिदिक् अस्मात् सुहचर्यादुगितः शुलनि एवमग्रहनेतेनाश्वमीशापि नाविस्याद्दी
नातिप्रसंगः इदं च पुवोरनाकाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः दीर्घइति सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति नेन न भवती
ति॰ असिद्धत्वेहि पच्चतिमादाविवनांतत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति भावः नन्वासिद्धत्वाभावकल्पनेमानाभा
व इत्यत आह तयोश्चेति तयाश्चवनोरचेति सूत्रे भाष्यं मघोनोमघ्नवामघोनीतिमघवन्शब्दोव्युत्पन्नमादिपदि
कमिति॰ श्वयुवत्रिमोणादिकोपमितिकैयटः एवंचाणोदातीयं निपातनादिति॰ महेर्हस्य घः अवुगागमः
कनिप्रत्ययश्चेति अयस्य निपातनादित्यर्थः मघवञ्छब्दो दितिधनवाचकादित्यर्थः भाषायामपीति॰ अपि

श॰ शो

नाछं तसितिन च्छंदसि मघवानमीमहे इति मघोदात्तस्य वानिपातासिद्धिर्वा आनच्वनिवं तस्य संप्रसारलोपस्येन्निलो
पेमघोन इति हूपासिद्धिः नच लोपे वहिरंगपरिभाषया तं प्रसारणासिद्धत्वं तस्यावस्तु ठस्त्रेत्रिष्यचतत्पा ञ्जाभीपत्वे
नभीपां तरंगस्य नहस्वाः सिद्धत्वेनात्रतस्यान्मघृते च्छंतरंग श्वात्वाश्रया एववहि नहाभ्ययतति स मा नाभ्यय
त्वमव्याहृतं वर्णाश्रयत्वाद्वनाभीपासिद्धत्वं मघो नामिमिति दैशो नतस्य संप्रसारणाभावात्तेभ्यवतिवाच्यं अंतो
दात्तस्यानिपातितस्यासिद्धेः एकादेशात् उदात्तेनोदात्तः स्य स्यप्रवृत्तौ तोदात्तमघोदात्तयोर्मघोन इत्यादौ न स्व
रविशेषः पक्षावनिवंनेपिपस्येति लोपोनच्छांदसत्वात्तसौत्रत्वाद्वेति वोध्यं प्रसारणात् मिति एवंच मतुपिच्च
त्वसंतस्येति दीर्घसत्वेन त्रादेशेनर्भावेकलमेद प्रसारणानासंभव इतिभावः आकारइति केचाद इति स
त्रेकैपदादावित्यर्थः नचाहि छंदसीवनिपावितिमघोकेमघवाहलमिस्येतत्रकर्तव्ये श्वनुक्षानितिनियात
नान्मघशब्दान्मतुपाचमघाघामामपि हपदपसिद्धेरित्युक्तं न चैवमप्यंतोदात्तस्यत्रादेशे वकाराकारस्योदा एम॰
त्तं मतुपितुह्रस्वनुडभ्यामितिप्राप्तस्यानुमतुपुदात्तत्वस्य नगोश्वन्साववर्णानिमप्रतिषेधेनपित्वादनुदात्त

वकारा कारस्यादन्तत्वमिति फलमेतस्यैवेति चेन्न· आदेशपक्षेपि दीर्घवत् बहुलग्रहणान्न चकारोदन्तस्याप्य
मीकारान्त तत्रैवमनंतरमपाहह विशिति एवं मघवान् जीषी स्यादिवैदिकप्रयोगात् अपि मानं अत्र वार्तिकमवर्णा
न्त मघोनश्च नहि संख्यानंसहितं तमत्रत्रमोर्विधानाद्वष्ठं रस्तुपपरश्चन्यादिति अतोदान्तमिति श्ववनुद्दानि मत्रे
कनिप्रमयस्यैव विधानादितिभावः अत एवाप्युपस्पृत्रं प्रातिपदिकमितिभाष्येऽऽ आत एवोदाहृतं समुद्र स्मात्
वंतोदान्तपाठः संगच्छते तेन कनिनं ताहसमुत्वलरनोक्तमपास्तं अचं तानानामिति अत्र लोपोन रसनोनरस
पकृष्यतइतिभावः मघवन्नरतिन च स्थानिवद्भावेनात्रैतत्वम् अजोत्पसे तसस त्वेनाम: स्थानित्वा
भावात्· सर्वस्य सर्वपदादेशा इतिपक्षेपि मघवन्शब्दस्यैव स्थानिवद्भावेनानंततत्वम् अजोत्पसे तसस
त्वेनोनानः स्थानित्वाभावात्· सर्वस्य सर्वपदादेशा इति पक्षेपि मघवन्शब्दस्यैव स्थानिवत्त्वं नानः अत एवान
धीनरीमालोचना लोपः एकदेशविकृतन्यायेन छिन्नपुच्छश्वादिदृष्टांतमप्यलकेनापि न दोषः अनरमत्र
नकारमप्यवेषसानांतानां नानं तानामेवतद्विधानात्· नस्मनलोपः प्रातिपदिके तिलोपइतिदोषं स्यं च

शा:शौ

दंष्ट्रलक्षणसूत्रेभाष्येपदिनुत्र्यर्धविकारे सत्यभितामावात्रैकदेशविकृतस्यापस्तदामास्कृत कारमश्लेष: अन्यस्यैवा
भावात्· ध्वनितं चेदं श्वयुवेत्यत्र भाष्ये तेन सामान्यातिदेशेऽपि विशेषानतिदेश इति केयट: पराख्त: स्थानिवत्व
स्यैवाभासे: नजपि इति लिंगेन स्थानिवत्सूत्रेऽविशेषातिदेशांगीकारान्वमथवतीति· पुंयोगेन स्त्रियां इत्यावुगि
तश्चेति ङीपूपतुपतुयोगादिति सूत्रेणाङीविति तत्र तच्चानरस्याधिकारात्तविभक्तौ लिंगविशिष्टस्य ग्रहणात्स्त्रियां अवि
शिष्टस्य परिभाषयानुमन्यस्याह: श्वन इति· संप्रसारणे वाणीत्यंगस्य वलोपस्त्वेनांतरंगमपि पूर्वत्वं वाधित्वाऽवलोप
स्कृत आभीयत्वेन सेप्रसारणस्यासिद्धत्वात् संयोगादित्वनिषेधात्· वाणीत्यंगमित्यस्य स्थानित्वात् अवत्वेन च लोपे इत्य
पत्ति: तस्य स्थानिवत्वेन पराप्रसंगात् तन्नत्वं नरंगे परत्वात्संप्रसारणाद्ववत्वेनाज्ञानं तत्पर इति नित्यत्वात् अवत्वेन च लोपे इत्य
पत्ति: तस्यादिनिर्देशात् मघोन इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरापत्ति: किं च पूर्वं हल्परेवकारस्थानिकोकारस्य लसनध
र्महल्स्थानिकत्वेनानुदात्तत्तया भ्रवनशब्दस्यांतोदात्तत्वेनाकारस्योदात्ततया नयो: स्थानजातस्यैकादेश एम०
[illegible]ात्ततया आद्युदात्तत्व श्वन्नित्यादिलोपे तु सर्वानुदात्तं स्यात् तत्रवोदात्तनिवृत्तिस्वरापत्ति: श्वनशब्दस्य गौरादि

वसेनुत्त्वविधानात्॰ परंत्विदं त्विदं चिंत्यं विप्रतिषेधएवं च काप्यर्थशब्देन शालीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वे मतं तदस्मात्तेः
निम्नः परपयाद्दिप्राः परम्ब्वासौ अवस्थपा॰ युगपत्संभवो नास्ति वा हि ग्रहणं तिधृतीमचः परस्मिन्निति सूत्रभाष्ये
करीमापरसाहच्चपर्यस्यांतरं भावेन तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् त्वमनैवेषिषनिमाशा वेवमपिदोषाजं पूर्वोत्तरस्माद्
वर्षेणाभ्यस्तान्यन्तरएवविधिर्विग्रहणांकिमर्थं पूर्वस्माद्विविधिरिमर्थं आभार्थमिमादिनासप्रपंचं तत्प्रयोजना
नि व्याख्यापयत्वं पूर्वस्येति संबंध सामान्याथ कथं चैवं सिद्धं पुनर्विधिग्रहणम् अर्थमिमाशंक्य विधिमात्रे शाली
ये शालीये च स्थानिवद्भावो यथा स्यात् वाधीर्लीयोऽचोर्वलीति लोपो माभूदितुक्ताः किमप्रयोजनमेतन्न कि
न हीति अपरविधावितितु वक्तव्यं किंप्रयोजनं त्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्॰ कानि पुनः त्वविधौ
स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनान्याप्यचासम्प्रतिभाष्ये संगतिः वतिदिते मादौ नामप्रिन्मासेऽसिद्धे इति वा
अवाच्यन त्वापि पत्रमी समासे बाधकाभावात् त्वासांतं तु त्वविधेरपि संग्रहायेति स्पष्टमेवात्र तत्केयटस्य
तु प्रमाद इति भाष्यमदीयोत्तेति रूपितं॰ न चंनीमादावि तु ननुकारकस्यार्धधातुकत्वस्याधितत्वेन लक्षि

श॰शे

वत्वाभावात्स्यष्ठ्स्यैवं शीनिर्भिमगोदत्ति सूत्रे भाष्येऽतित्तेनैव सूत्रे निरूपितं· आधिक्यं भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपित
ननु पचेमीसमासांगीकारेप्रविभागत्वे स्यादेशः लोपस्यास्यानिवत्वात्रपरेश्योनस्यात्· वचनसामर्थ्यात्स्यादि
वव्यवहृतव्यवधानेप्रवृत्तिरितिनुनप्रशामव्येस्यादेशो वाभिहितार्थादितिवेत्तरुनिष्ठायां सेटीतिसेट्ग्रहणान
हतित्वेमाशेषात्तत्याहितत्र सेटीतिपरं नानिडव्याहृतव्यंतिनं नात्रसंभवात्· नचतपेः सनीवंतर्थेनानि
कल्पात्संतापितरस्यादेशोपस्यविभाषेतीणनिषेधः संभवतीतिवाच्यं· यस्यविभाषेत्यत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः अ
नच्यानतिपतितिद्दरिद्रातीतिसनिविकल्पितेटत्वेनदरिद्रितइत्यत्रेण नस्यात्· वाद्यानसूत्रेतस्यादत्तिनिपातने
नेत्रभावस्येवत्तिलोपस्यापिनिपातनानावनस्मात्र योगविभागेनकालावधारणार्थदृढितत्रैणवत्तिजोवोननु
ततःमागित्रिऋत्याकारितमिसमाद्वौ परमवीर्दवाधित्वानिसत्वात्तिलोपेनकाचत्रपदेशइतीहनिषेधःस्या
तयर्वस्यादिद्योस्यानिवत्वेत्वप्रारालावनिषेधःणिचाव्यवधानात्तस्मात्सेटग्रहणमनित्यतांसापयती ए॰म॰
निवस्कृतराकाचत्रपदेशेऽस्यत्रविहितविशेषणापदेसेटातिचिंमप्रयोजनमेवेतिवोध्यंतदानुमविगण

ष्येति भाष्योदाहरणादिवत्तत्र निमित्तत्वोध्वंसंयोगादिलोपेतितन्निमित्तं एपेताभ्यां क्विपिलोपाभावार्थं लत्वेनि
गात्मतेन चाचरति लोपान्तर्वर्तित्वं स्यात्तस्य सिद्धार्थीयस्य कार्यप्रवृत्तियोग्यताया: प्रवृत्तेः न च स्थानिवदा
देशः ज्ञाविधित्वात् प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थम् एवं लोपनरस्य प्रत्ययताविरहस्योपसर्गविशेषणत्वफलं वो
ध्यम् तेमाषवपनीङीवुत्पत्तेः प्राक् समासः समासप्रत्ययप्रातिपदिकान्तत्वाभावात्समत्वेन प्रासुपस्येति
लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तकान्तत्वाभावात्समत्वेन केचित्तु णत्वमाहुः तांश्च यं बहिरङ्गत
याः लोपस्यासिद्धत्वादिति तत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येते णत्वविधानेन तस्यापि पूर्व
पदेभ्य स्यापेक्षत्वेन समासत्वहानस्यापेक्षत्वेन च समत्वादिति । वार्त्तिकाशयानभिज्ञस्य नन्तरस्याविनाशित्ति
त्वेनाज्ञानतत्पर्यवृत्तिनिषेधादिसम्भवे इति दिक् नलोपः विशेष्यमन्तस्यैतस्य नेत्येतदविभक्तिकं तथैव प्रा
तिपदिकेनेत्येतत्स्य विशेषणमित्याशयेनाह नेत्याहिसोच्चत्वात् लोपः ननु षष्ठ्यन्तस्यरूपयोः पूर्वपदे
भसामर्थ्ये न समासासंभवात् तदन्तस्येति षष्ठ्यन्तस्यरूपः पदि तु नेत्यनेन पदं विशेष्यते तेन दाविशेषणेन

२७

श: दो तरंतविधौल ब्धेतगन्हंतां स्वच्छार्थपदस्येत्यस्येमस्यैवेपधिकरणेनान्वयेनात्पर्यग्राहकमितिभाष्यकृतइतिहल
नेतिरूपपिध्याम: विभाषाहि न पुंसकात्सर्वामितिप्रकारा: साहस्रपनद्वयुत्वेन मांस्यचनीत्याशावपिनजुमतेतिनि
षेधानिमत्वाछसादिपात्वेवोध्यं अत्रसुममतिरिष्विनिवा अशस्यमतिषिन्तुत्यान्यत्रमत्यपेक्षचि रेवमहति वे
ध्यते अतरावपतहतनिशांग्नहरांचारितार्थतेयाहिधिमपिकोशासिद्धत्वेनतत्रयवस्यार्थतापाएववव कव्य
नपाममस्यपमात्रेमहनौतस्याज संतेमेवनद्वैर्ध्यथ्यस्पष्टमेवेतिदिकप्रकारएर्वत्वेप्रमाणामाहमाध्वैरतितचहि
शस्यमतिषिन्तुच्यते अशस्यमतिषापिद्रुश्यते। राशात्नाहोषली कुकुहोषलीपाचनेमहादेवइत्युक्तम् आ
घस्यापित्रिगुप्रैघे पजमानस्यशालाकाकारेहोषरीत्यर्थ: छांदस: कादिलोप: एतेन होषदस्य कारांतस्य द्रव्यमा
वाचिनो होषतादेशाहस्यपालतेनपदद्वयविधिरितिएतेनअशस्यपदादीनांपाणाघादेशत्वेपाराहिम: यपक ८५०
शादिवचनमप्रयर्थनहि स्यात्स्यादेशयो: पचेगुपाशानेप्रयोजनमपास्ति स्यान्तुपाशानेनैवतदर्थाभिधानस्तम
ध्यादेशस्याप्यर्थवोधनात अत्रराएवनसाधादेशानांकोशेनुपत्याम्हरतिवा अंभिन्नत्वेपितत्त्वमोधुगिनि

घांवाशोकव्यञ्जनोगेषिति सूत्रेननुकोशेषपदार्थः शब्दपराः वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्वाप्रतिपदार्थपदोपस्थिता
र्थेनाभेदान्वयः अर्थपरत्वं तु न संभवति इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् एवं चैकशेषमात्रे रवं न अभेदान्वयवाच्यवा
चकभावमात्रापर्यवसानमिति कोशादेः शक्तिग्राहकतापि संगच्छते अत्र शेषपदं पूर्वाचार्यैः स्वार्थः न चात्र शब्दप
रत्वादिति तदेतत् योगाभावेन समाहारद्वंद्वे एकशेषे च कृते भाष्यं सुपोन्मेवोन्नस्य केवलस्य नपुंसकत्वाभावे पीति वा
च्यम् अन्यत्र त्वेन तोः शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कंचन दन्ते आर शोडुर्जभः विग्रहव्यासात्तु धानात् समापितत्वेन सं
पूर्णस्यादेशापत्तेः निर्दिश्यमानस्य कस्याप्यभावात् स्थानिनामाद्वे पलोवलाभात् न चावयवानन्यत्वासिद्धिः
शास्त्रमत्रिषिप्रसुन्नात्रस्य कृतिम् तानामेवादेशो चित्यात् तस्मात् कुटिलएव क्वरं ध्वनितं चैतत्कैयटेनकुटि
लेन दृहितं तेषवलीयाचत्रेदत्रिमत्रीकं गत्कृत्वाशलादोषलीमत्रापिभिन्नेयदेदद्वित्तां होरितित्रसुपाद्वद्रुधमे
त्रिपूर्वपादचाम्येन नेनकर्मत्रयाख्वेतिदोषां तस्येति दोषं हस्तं हृषणं चभजनाद्रत्रितदर्थः होर्दोषाचभुजो वा
हुरिति निघंटोदर्थनात्कलियांभागुप्रिमतेयदविस्यात् हृष्योर्होरित्ति सद्धिनार्थ्येति समासः कालाद्वजः द्विगोर्लु

२८

प्रा॰ शे॰ गतिलुक् एजाहतिचेत्यत्र हाहेशः संख्याविसायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वस्मिन् हणामुत्तरपदस्य स्याधिकृतत्त्वषष्ठ्यन्त
त्वन्त्वजाभावः तरेश्चनयनुदाहरति हाहोतिपतेनोत्तरपदस्यैवाधिकाराबाधे मानाभावात्र लुमतेत्यनित्यत्वस्य क
त्वाद्वाहुस्थितरस्मैवैतदुदाहरणमितिपरास्तम् अहः साय इति स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः संख्या
विसायेति सायकादेकदेशिसमासः विश्वपा इति विश्वं पातीति विग्रहे अतोनुपसर्ग इति के मा सेवास इत्य
सायेनक्किप् दीर्घो जसि च चकारात् द्वितीयस्यनुवृत्तिः प्रनुदीर्घा छसीत्येव सत्सगतो दीर्घा छस्येवेति च नियमः ए
वं च चकारेण कार्यः नेति चानुवर्तनीयमिति महद्गौरवमिति तत्त्व दीर्घादेव शासीति विपरीतनियमापत्ते
: नन्वकारोपस्थापितकारादीनामदान्तेन तेरलुदित्यत्र वृत्ताहीर्घादीनामुपस्थानेपि तेषामकारोत्तर ष
ष्ठ्याः स्थानित्वबोधे मानाभावः प्रत्ययानां प्रकृतित्वमुपस्थाप्येण वाक्यपात् सवर्णिनां प्रकृतवाक्यघटकपदज
न्यपदार्थोपस्थितिविषयत्वाभावेन शाब्दबोधविषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् नेच द्विरेफस्य मानयेमा दोद्विरेफ एम०
पदोपस्थितमत्रमरपदेनोपस्थितषट्पदस्य द्विरेफपदेनाद्वितीयपयाकर्मत्वबोधवदत्रापिभविष्यतीतिवाच्यं अ

नैवानुपपद्यमानत्वंहि एकपदेनस्वशक्यवाच्यत्वसंबंधोनघटेत तस्यैवोपस्थितेनं श्यैरंगीकारात्परधर्मप्रि
रेकवस्तुम्भमरेर्थे आरोपेणानेन लक्षणाश्रयाबोधस्यैवयथासंभवस्तत्रैकैकपदेनोक्तत्वात्· किंचतेषामनुबाधि
तत्वनागम्यकत्वमुत्तरितस्यैवार्थसमर्पकत्वात्अन्तरावनुकारणस्यवलेनतोवुद्धशक्त्यात्यार्थमर्पणः प्रि
पितृशक्तिनिपितृत्वमानमीसलपस्यलरवस्तुत्वमनपारवोच्चारितावोधः कस्येतिचघोरिमङ्·वेमाहेतंस्मा
निकवाधकाणिपिनर्थकमितिनानुपपत्तिः स्यान्वयाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात्तस्यचैवमणु
रित्यत्रैकवाक्येनिरूपितत्वमात्रप्रतीपीतोघोतनत्वपयोस्याभिमतः·याचदीर्घप्रमाणेवाभावाद्यर्थानि
षेधइतिवेन्नः अस्मादेवतापकात्स्नमाहारपदानांतद्वाच्यवाच्येलक्षणांगीकारात्·नचैवंहस्वादीनां
शक्त्यादीर्घादीनांलक्षणयोपस्थितौयुगपत्वृत्तिद्वयविरोधइतिवाच्यंतस्यादोषत्वात्·अतएवगंगा
यांमीनघोषावित्यादिनापिबोधः हस्वानामपितद्वाच्यवाच्यत्वेनलक्षणतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्·नच
हस्वस्यहस्ववाच्यतारूपंस्मभेदेनदयोगादिःसिवाच्यंपुरुषभेदादिनाभेदमादायसवर्णत्ववत्स्याणुप

४६

29

श्रा:श

पतेः धातोः किं हाहानिति गंधर्वविशेषवाच्यमुत प्रातिपदिकं॰ पदितुहा इति शोकव्यंजकशब्दं जहाती
ति हाहा इत्यपभ्रंशं वंचमात्वहाति॰ प्रकारार्थत्वाभावेपीति चेन्न॰ कोशेन तेषामर्थपरत्वान्नशक्तिग्रहः हक्कपदस्व
हेतुशानुमानेन सामान्यतरावपदस्य कारकतार्थचविष्णुपदार्थाभिमतः कत्वपदार्थ इति क्रमेणाबोधः वि
नापकौविघ्नानेमाहो द्वविषयेणानेविनापकपदार्थाभिमत इति बोधः सर्वपर्यायद्वयद्धवति कोशेणानेपदा
र्थान्तरभिमतात्मत्वाहारेणाबोधः एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तत्वस्यप्रसिद्धपदार्थमात्रा
पतत्तत्तुल्यस्मात्तिमतः मध्यामतत्सैवेतिनकश्चिद्दोषः अतएवतत्तीयाध्यापतत्तीयपादे भगवमात्रे
तहीत्याधिकरणे सामानाधिकरण्यचतुर्थीअध्यासायवादैकत्वविशेषणान्वेति मुन्तकारा कत्वेद्धि नी
नमोशशक्रासत्रोमद्वेवरसुताद्गतसंगच्छते नेद लौकिकं वा वर्ण्यं॰ लौकिकेवाक्येणकेनैवविवक्षिता
र्थसमर्थणात्र्वद्धपोमारणावेपर्णस्यागेत्तैरेधोक्तत्वात्तत्स्मात्कोशवाक्यमेतरत्नवत्तस्यार्थपरत्व एम०
णवसंगच्छते तत्तसज्जनामेतिते समानाधिकरणा इतिसत्वेसामान्यवचनमित्यत्स्यन्तुलाहालामा

ष्वेजं घोरे देविससरस्वतिरइ के कार्ये विहर्षेणानानिते घोनाम्नानीतिरतं अमध्ये कार्थबोधकत्वरूपसामाना
धिकरणस्याप्यभावात्तदसंगतिः स्यष्टेव। एकशेषस्थलेन तमासत्तिस्तद्वत्स्वरूपस्य सम्यक् बोधानापत्ते
:कोशस्याने कशब्द स्वरूपबोधनपूर्वं गिथामे कार्थत्वबोधनेनास्य पौनरुक्तनदे वाभिप्रेत्य मेदाख्यानामनहं
त्वोनैकशेषेन संकरद्धमुक्तलिंगमेदाख्यानाय त्वंनमः। आवृत्तोन मारस्य स्याने त्व आवर्गोतुनमसीद
तिन क्तंविस्मृतं स्वरूपगाः नमुद्रमादोस्वरूपमेदाख्यानाय नैकशेषः कृत इति तदर्थः। अत एव पतदेते
प्यरस्मारोपाहितानि नैकशेषेणाकारि। कतोत्राभिन्नलिंगानामनुक्तीनां क्रमारमेरस्य स्यानुक्तानां स्यानां
नत्यानादृत्यानामभिन्नलिंगानां द्वंद्वकृतान्येषामनुक्तनत्व पभाष्यरोपतः। सोगंधर्वविहितारइति माता पित
रावपि पितराविति चैकशेषः भिन्नलिंगानामिस्तुप लक्षणमभिन्नस्वरूपाणामपि विरूपाणामपीति चत
त्रमास्ति। एवं भिन्नलिंगानां मिश्रताहस्य संकरोपि न कृतः। पूर्वपरत्वाकृतिगांमध्ये भिन्नलिंगादितिन
कृतभिन्नियावन्तपथास्तवः स्तोत्रनुतिः स्तुतिरित्येवकृतेन नुक्तत्ति। गोत्रस्तवोनुतिरिति। क्रमाहृतेर

शा: श्रो स्पस्वर्गाःपथ्वीपुरस्त्माभत्रवनौषधास्तुदाहरन्तीनत्रद्दसंकरौक्रत्ताक्षेवत्रिस्वामीत्याहगितिहिक्रभाष्या
ह्वेति ·

१४ तंत पुंक्तिय्य सेरवर

रानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगादिजनकोज्ञानवि
शेषः तंडुलान्विति डमम नुकूलव्यापारानुलोविक्लिमनुकूलव्यापारो धात्वर्थः तंडुलान्विक्लेदयन्नो
दनं निर्वर्त्तयतीति कैयटादिभिर्विवरणाज्ज॰ अत्रौदनं निर्वर्त्तनं प्रतिविक्लेदनस्य कारणत्वावगमान
ओदनः प्रधानमुद्देश्यत्वादिदमेवाभिप्रेत्य सध्यर्थः पाचयतीति कर्तृरति सूत्रे भाष्ये भाष्यप्रदीपोद्योतेषु ए
व विक्लित्तेः करणत्वविवक्षा तदा तंडुलानामोदनं पचतीति विकारप्रयोग चषष्ठी तंडुलविकारमोद
नं विक्लित्तानि ब्यादयतीमर्थः इदमपि तत्रैव भाष्ये॰ एवं काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ च तमनुकूलव्या
पारानुकूलोविकसनुकूलव्यापारोर्थः तत्र विकसाश्रयत्वेन काष्ठमोमस्य साश्रयत्वेन भस्मनः क
र्मत्वेतिबोध्यं अत्र चैतेन तत्तत्र विषयतादुह्यादिसुगणानात्॰ गर्भीकृति॰ स्वसंप्रदानकदानानुकू
लव्यापारानुकूलोव्यापारः शासनरूपोवरादेरर्थः शासनं निर्पत्तयां अत्र शतं प्रधानमुद्देश्यत्वात्

३५

अत एव गगोः शतं ह्यंशनामप्यनश्वराजानो हि रोपनमवंतीति भाष्यवाक्यशेषाच्च केवलनिग्रहा
र्थोन हंडिः गुणानुरोधेन प्रधानादेतेर एकत्वाम्नायासमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिः अर्थेन द्वन्द्वेनैम
र्थेन सर्थः प्रार्थनासाधम्यात्सीम र्थ्याद्धि रोमेनेति करोत तीपापद्या प्रकृत्या दित्वा द्विती यावावि
त्वात् तीपाद्धिरापविषयकप्रार्थनावं तद्रूपर्थः एकदेशान्वयस्तदन्वये समासश्च भाष्यस्वाना
रापात् एवमेव धात्मेन धनीसपिवोध्यं प्रपमार्थे तत्तीपाग्रे हस्तताहस्य व्यापारमात्रे मर्थ पद्मान
नहंराड्समानार्थः सः अत एव प्रशासादिग्रहणं चरितार्थमेतेनेन जग्राह एतत्रुशक्रमिनस्संग
तः प्रयोगः पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार एतत्रूपमिसेवाचितं प्रजाभित्तिसंयोगान्तरकालिक
विभागासमानाधिकरणसंयोगानुकूलव्यापारोपस्तदनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः न तपाय किंचि
दधिकरणाकविरह्यत्मनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चार्थः प्रजो गास्यापपत्तिप्रजेन गास्या

पयति व्रजेन गां स्थापयतीत्यर्थस्य व्रजे गोस्थितिरिति तन्न तां स्थापयतीत्यर्थस्य च ततः संप्रसप्या।
दिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं पृच्छाचमितिजिज्ञासाविषयार्थज्ञापनानुकूलव्यापारः पृच्छेरर्थः सच व्या
पारः केन पथा गंतव्यमित्यभिलापादिरूपः अत्र ज्ञापनाश्रयत्वेन माणवकस्य कर्मत्वं ज्ञानविषय
त्वेन च पथः स्तत्वं वोध्यं पृच्छाजिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलो व्यापारोऽर्थः संबंधसामान्येन च व्या
पारे माणवकस्यान्वयस्तदाप्यनेन कर्मत्वं पूर्वे विषयस्य कस्याप्यश्रोतेः पत्वेन माणवकान्मार्गोप
देशं गृह्णातीत्यर्थेऽपादानत्वं प्राप्नोति तन्न विभ्रंशनादेवापायो भवति एतेन सोपधाचेष्टनेऽपाये
न उभ्गते इति भाष्यकैयटादुक्तार्थस्य तन्त्रसंप्रसपाच्च एतेन माणवकापृच्छतीति संप्रदानत्वा।
भित्यपास्तं कर्मसंबंधवत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात् तदप्राप्तेः पूर्वोक्तभाष्यकैयटविरोधाच्च दूहे
मिति विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चेनोतेरर्थः दक्षात्फलाश्यादतेऽतस्य त्वपादानत्व

विभागपूर्वकादानेचिनोतिर्वर्त्तते धर्मंऋतेदूत्यादि प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलशब्दप्रयोगरू
पोव्यापारोऽर्थः प्रतिपत्तिपर्यवसायिप्रतिपत्तिजनकव्यापारजनकव्यापारः शासेः सचव्यापारः सं
ध्याविधेहीत्यादिविध्यादिघटितोपदेशरूपः अतएवशासेर्ज्ञानसमानार्थत्वंपरज्ञानानुकूल
ऽक्तव्यापारोधात्वर्थः विषयतैवचफलतावच्छेदकः संबंधः तदावचनादिकर्मणाधर्मेणामाकेप
टेनोक्तआख्यायकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य संप्रदानत्वं शतअपनीतिजिज्ञभिर्भवेजिज्ञपेऽस्मतुन
ग्रहणात्तस्याकर्मकत्वात्स्वसंप्रदानकदानानुकूलतिरस्कारापरपर्यायपराभवार्थव्यापारोऽज
धातोरर्थः विभागपूर्वकस्वत्वास्पदनुकूलोक्तव्यापारमात्रार्थकत्वेऽपादानत्वमथ्यानीतिअंत
र्गतस्मारभागोस्थानानुकूलव्यापारफलकव्यापारविशेषोमंथेरर्थः ऽस्थानमूर्ध्वदेशसंयोगः ऽस्थानानु
कूलव्यापारमात्रविवक्षायांकर्मद्वारात्क्रियाश्रयत्वविवक्षायांधिकरणत्वं त्वत्र क्षीरनिधिर्गौणाक

मेः अत एवाम्नतमेव निषिद्धमस्य रूपस्य पघटने मुख्यतीति पराज्ञानपूर्वकग्रहणानुकूलव्यापा
रो मुषेरर्थः परो द्रव्यस्वाम्यादिः अत्र विभागांतर्भावे देवदत्तस्यापादानत्वं बोध्यं नयतीति संयोगानुकू
लव्यापारानुकूलव्यापारो नयतेरर्थः संयोगस्य फलतावच्छेदकः संबंधो ग्रामाजानिष्ठतदनुकूलो व्या
पारो ग्रामनिष्ठो वहनतावत्वादिरूपः एवं च व्यापारद्वयेनान्वय जानिष्ठग्रामसंयोगस्योद्देश्यत्वाद्ग्राजा
प्रधानं तेन पयसि दध्यानयतीत्यादौ वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तच्छब्देन प्राधान्यानुपपसः परामर्श इति मीमां
सकग्रंथास्तूपपयस्योने दध्यागमनेनार्थं प्राधान्यमादायनेयाः स एव स्कंधग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः
गमनानुकूलव्यापारविशेषः कृषेः बलात्संग्रहणपूर्वकं देशांतरप्रापणं हरतेः कृषिरत्रमादिसाहच
र्यात् प्रापणार्थ एव न विलेखनार्थ इत्याहुः ननु भाष्ये दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिशासूनीवहिहरती
नामेव ग्रहणात्स्तोकेनामेषां ग्रहणानिर्मूलमिति चेन्न चेनामेषां ग्रहणाभिप्रायस्य कैयटेनोक्तत्वात्

न्मेभ्यश्च जपतेः कर्षतेर्मथेर्मुषेर्दराडपतेः पचेरिति माधवेनोक्ताः अत एव गणः शान्तं दंश्नामिति
हद्वस्तत्र स्पष्टाक्रंप्रव्याग्रामशारेवतिकस्मानामितिसूत्रस्पष्टमाप्यप्रयोगः संगच्छते एतेन पचेर्यो
गे तराडुलादीनां संबंधत्वेन विवक्षायां कर्मत्वे मानाभावेनात्र तस्या आमायाः कः पाठ इति परास्तं
अत एव तंडुलानामोदनं पचति तंडुलानोदनं पचतीति प्रयोगद्वयोपपत्तये प्राग्जकरीसाद्यर्थः
परिचितस्तेन न हि तीपप्रयोगमुपपादयितुं प्रयोगोपपत्तये विक्लित्तिनिर्वर्तनेन कारणत्वमात्रेणेति विका
रयोगे सत्याश्रितानाम् अन्यथा क्रियान्वये पिमातुः स्मरतीति वद्बोधकत्वविवक्षायां तदुपपादनसंभ
वेन विक्लित्तेः कारणत्वोपपत्ति पूर्वकं विकारयोगसर्वीयपर्याप्तत्वादनेन वीजानापतः हरदत्तेन तु पचे
र्हादिषु पाठः स्यंकः पत्रकर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्पष्टुहि पच्यो र्वहुलं सकर्मकपाठ इति वार्तिकोदाह
रणोदुंबरः फलं संपच्यते ऽत्र तत्रैके पठेनोक्तं पचिरत्र विकपठितकर्मकः इक्षसपाकमन्तरेणा फलपाका

संभवात् इष्टोऽकथितं कर्म तस्यैव च पदार्थकर्तृत्वविवक्षातस्तत्पं कर्मवद्भावद्वृत्तिवक्षस्य पाकमिति वक्ष
निष्पाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः एवं च पचेर्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः तत्र विक्लि
त्त्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वाद्धटस्य कर्मतण्डुलादिः कर्मणो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वे विक्लित्त्याश्र
यफलरूपकर्मद्वाराव्यापाराश्रयत्वेनाधिकरणत्वं तत्त्वेनाविवक्षायां चाकथितकर्मत्वमिति तदाश
यइति तन्न । तत्र भाष्यतोऽस्याकथितं चेति सूत्रविषयत्वालाभात् । व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरीप्सिततमाम
ति कर्मणो गृहस्यैकव्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षायामपि भाष्यस्वरूपपादकत्वात् सर्वत्र कर्मक
र्तृव्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षायामेवदर्शनादिति तन्मात्रसाधकत्वेनोपन्यासं तुच्छं कैयटेप
कथितपरत्वप्रयोगस्य फलं त्वसंतत्सूत्रविषयत्वे मानं च चिंत्यं दुहियाचीत्यस्य परिगणनेत्वाक्षिपरेणा
ख्यातोपयोग इति सूत्रस्य भाष्येणाविरोधश्च । इष्टरूपं कर्माकथितकर्मत्वेनाविवक्षितं तत्स्य पदार्थकर्त्रे

१ त्वेनाविवक्षातदाकर्मत्वंवक्तव्यमितिपप्याकप्यंचिघोऽप्यमितस्येऽन्यप्रधानपरंस्वरूपकप्पनमात्रेण
37 त्वेनसूत्रोदाहरणात्ववोधकमितिवोध्यमनुमाधवेननारगौहेस्तप्याभोचेस्याजेर्देपेऽन्यसंग्रहः
कारिकायांचशब्देनसुधाकरमुखैः कृतहत्वनेनाप्यपिसंगृहीतास्तेकिमितिनोक्ताद्दतिचेन्न
उत्तरसूत्रोपलक्षणाभूतगमप्यानांतथैववचेसंशस्यचेनतत्समुच्चयपरसुधाकरादिभिर्व्याख्या
तत्वाततनयारोणौकर्तृरौणौकर्मताऽपगमेनतेषामकप्यितेचेतिसूत्रानुदाहरणात्वात्तःगतिवुद्धी
तिसूत्रेएषामुपसंख्यानेकार्यमितितदाशयःवस्तुतोग्राहेर्वोधनार्थस्यगतिवुद्धीत्येवासद्बुमःअ
तएवतमाहौकृतविधानामर्थ्यमर्थ्याविशेषावरःपन्नामापिवकन्यानांपाणिमग्राहयस्मितेत्ति
कालिदासश्लोकेस्वोर्थग्रहेर्वुध्यर्थत्वपाणगतिवुद्धीतिसूत्रेणाणौकर्तुर्णौकर्मत्वान्नमितिपाज रामः
पित्वानराद्दतेनेतिविभक्तिपरिणामेनान्वयमाहुः अजिग्रहतंजनकोधनुस्ताधेनादिदंदेसउरापि ३७

नाकीर्तिर्भहिश्लोके च जपमंगलाकृतान्निमहतन्त्रेनेम धनुषा भगवतास्त्रिपुरदाहः कृत इति वा धि
तवानिति व्याख्यातम्। अमस्मत्तु हि कर्मकत्वेनेष्टं भाष्यानुकिं च ग्राहे हि कर्मकत्वे जापापवत्तिग्रा
हितङ्गंधमाल्याभितिन सिध्येत्। तत्र हि रापतेकर्त्तुश्च्वकर्तृः स्मरणाद् इति प्रयोजकेनु रूपे कर्म शा
क्तेः स्यात्। तथा च जापयागंधमाल्ये प्रतिग्राहितापेति विग्रहे व्यधिकरणत्वात् इत्थपदार्थो भा
वाच्यबहुव्रीहिर्न स्यात् ससिद्धान्तेन तु जापापवत्तिग्राहितेगंधमाल्यपपेति विग्रहः। ततो जापापदेन तृ
तीयातत्पुरुषः। ननु धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणाट्कर्मत्वाविवक्षायां गंधमाल्यरूपकर्मणैव कृत्प्र
त्यये दृष्टसिद्धिरिति चेन्न णिजुसमर्थं प्रयोजकजापापाहेतुसंज्ञावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयो
जकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यापाधेनोः कर्तृत्वसंपादनार्थं जापानिष्टप्रेरणाविषयीभूतव्यापाराश्रय
त्वविवक्षायां आवश्यकत्वेन हशार्थस्येवैतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेहशो विषये कर्म

प

त्वाविवक्षायाऽप्यादपितुमशक्यत्वात्तनचनिहन्तृविषयाप्रतिग्रहधातोर्गोचिगंधमात्मकर्मरोपव
र्ण्यत्वस्येष्टस्य सिद्धिः जापापदेन पंचमीसमासः षष्ठीसमासो वेति वाच्यं वक्ष्ये वा तदर्थत्वाभे गोज्ञु
पादानस्याऽऽप्तानापत्तेः नचगवादिषष्ठ्यन्तानां विग्रहेस्वार्थमात्रपराणांसमासेऽन्यपदार्थपरत्वमिव
विग्रहे प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वोपपत्तौ गोगंधमात्मपरत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् अन्यपदार्थान्वयंत
र्भावे गौणार्थो भावस्य सत्त्वेऽपि स्वार्थमात्रादिवलेनांगीकारेण्यमान्तर्भावेगतत्त्वीकारे मानाभावादित्यत्र विस्त
रः तारेरपि गत्यर्थत्वात्सिद्धं तद्धातोर्जलरूपान्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वात्तदीपपत्तेश्चाकर्म
कत्वादेव सिद्धिः अन्तर्भावितणर्थे दीपपत्तिशास्त्रार्थविशिष्टज्ञानत्वादौ तद्बुध्यर्थत्वादेवसिद्धिः क्व
चित्तु द्रापेरिति पाठः तत्र द्रं द्रो द्राप्य अन्तर्भावितणिजिति स्मृतिप्रयोगत्वाजितेः फलकृत्वात्तैरित्यादि महा
कविप्रयोगात्तस्याकराणे अन्तर्भावे वचेति भाष्ये च कारात् द्वापयित्वा जिमो चीनां गत्यादिसत्वेऽनुपसंख्या

रामः
१८

नमेववोध्यं गवापयस्याजयतीति कैयटादिप्रयोगात् पौरवेरागांदिहापपिवतइति कैयटप्र
योगाद्वोपसंख्याने भाष्यस्यागमकस्याभावाद्वेनोपसंख्यानं त्वाजितेरत्वादिप्रयोगाश्चाप्रमाण
वेति कैयटानुसारिणां पंथाः कैयटप्रयोगे गवेति करणात्तीयेति तु न। अंगोः पपस्याजातिदेव
दतोगवापयस्याजपतिर्इति संदर्भासंगतेः यत्तु स्याजेरिह समानार्थत्वमिति तन्नत्रेतस्यनवकस्या
जेनार्थेन समानार्थत्वाभावात्। अत एव नीत्वग्रहणं चारितार्थ्यम्। दंओदापश्चेति तु छांदसं वोध्यं
स्वर्थनिवंधनेति। शकारमसिचोदितत्वइति परस्मैपदानामिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगादिति भा
वः। चुदिर्हि एधिपर्यायः। एवं चढुहिपाचिरुधिप्रछिभिक्षिचिजामिति भाष्ये पाचिपर्यायभि
क्षिग्रहणं स्वर्णार्थपाचिग्रहणात्वनुनपार्थकस्यापिग्रहणापावश्यकमिति भावः। अत्र वदं
तिकारकाधिकाराक्रियाजनकस्यैव तत्त्वं न तत्तत्फलाश्रयत्वादिरूपकर्मत्वावविवक्षापाम

39

पितत्तत्क्रियायामेतद्वृत्तिः अत्र शेषपक्षे त्वपकर्मणां जनकत्वेनान्वयऽचितः संबंधित्वेन विव
क्षायांतु तेषामपि षष्ठी भवत्येव ॥ पक्षेऽपि कारकाधिकारे जनकत्वासंभवस्तत्र तदारोपेणानिर्वाहः
तंडुलानामोदनमित्यादौ विकारयोगषष्ठीपर्यंतधावनेनऽडपापांतरमेव ॥ पचेः पाठोऽनिष्फल
एवेति तत्वमिति अत्र शेषपक्षे त्वं पदशः कालः इति व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्च देशश
ब्देन कुरुपंचालादिरेव गृह्यते अत एवाधिशीङ्स्थासामित्यादेरप्यारितार्थ्यं अत्र वार्त्तिके क
र्मकशब्देनांतर्नाविद्यमानकर्मक एवेति नाग्रहः संकोचे मानाभावात् एवं च पचादीनामवि
वक्षितकर्मत्वमासं पचतीति प्रयोगो भवत्येव गंतव्योऽध्वेति गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि पतपरिमाणाः
क्रोशादिरित्यर्थः गंतव्य इति किं मूल्यधान्यं स्वपितीति स्वपितेः स्वापमात्रार्थकत्वमाभाप्त ॥ काल
शब्देन च लोके कालत्वेन प्रसिद्धमासादेरेव ग्रहणं तेन षट्मासेत्यादिन जन्ममात्रस्य काल

रा॰म॰
३९

त्वात्प्राप्तिः वक्तुर्नेनजन्ममात्रस्य क्रियापायावाकालत्वं किंतु कालोपाधित्वमेवेति मंजूषायां
निरूपितं कर्मसंज्ञकदूतिभ्यत एवास्यतेमासदूतिकर्मणिलाद्यपोपिएतेनैभ्यो द्वितीयेतिप
ठितः परास्ताः पंचद्वितीये कालाध्वनोरितिसूत्रेभ्यास्यतेमासदूमादौ षकृतवार्तिकेनमासस्य कर्म
तापाकर्मणिलादिसिद्धये कालाध्वनोरितिप्राप्तद्वितीयाव्यावृत्त्यर्थं च तस्य कालाध्वनोः कर्म
वदितिवार्तिकस्य व्याख्यानापत्त्याभ्युपगमाकृतमेवेदं कर्मेति तस्यायं भावः आस्यादय आसन
दिरूपेकेव्यापनेवर्तन्ते आसनादीनां च परत्वेनान्वयः व्याप्तिर्मासादिनिष्ठफलं नासमासस्येन
व्याप्नोतीत्यर्थः तथा च कर्तुरीप्सिततममिमेव कर्मसंज्ञासिद्धेति भ्यस्तादौ कृतं भकृतं उत्सर्गसूत्रेतेनबो
धितमित्यर्थः एवं चास्तंतसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धात्वनाभिधानान्नद्वितीयाप्रसक्तिरिति तदाशयः
इपंचकल्पनासकर्मकधातुविषयापित्यत एवानयोरीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकालाध्वने

रित्येतदुह्यबयोनन्तर्हि इदानीमिदं वाच्यमिति प्रश्नो पत्राक्किपपासंत संयोगस्तद्र्थमिस्तुतरं च संगच्छ
तेत्र्यम्पपासकर्मकधात्वर्थमस्यावश्यकत्वेनाक्किपपेस्य संगतं सौस्यात न चाक्कर्मर्थ्यमश्यावश्य
कत्वे कर्मणाल्लेप्यनेन हि तीपादुवरिति वाच्यं अत्र संत सयोगस्य आसिरूपस्य धातुनाभिधानात्तद
त्रापेः तिङ् रूतत्तद्धि तस्याहि परिगणनेतिङ् पदंतिङ तपरमित्संदोषः न चात्र कर्मणालकारेमापरे
तुमाव्यड्‌हि यात्रिरुपित्वच्छिमिसिद्धि आमरूपयोगानिमित्तमस्पर्श्वविधौन्त विधासिगुणेन च पत्य
तेतद्दकीर्तितमाचारतं कर्तिनेनिकारकापामस्पर्शविधावित्तस्यकर्मसंज्ञापेक्षापार्थविविविधपा
भावेद्वस्वर्थः स्वबोधात्त तोस्वार्थ्यपोत्र पाकांक्षा निवर्त्तकत्वेनोपयुज्यते यः सोपयोगः कर्मरूपस्तान्निम
त्तं एवं च विशात्याकर्तिान्नपाकांक्षा निवर्त्तकेन गुणेन कारकेणान्वयः नतेत्रोपयोगानिमित्तमिसने रामः
नधात्वर्थव्यापारान्ताकृतत्वस्य च द्वत्वमक्रं सत्तध्वननापेवतिमिनसदो पाङानं गुणेन सवतद्दस्य नेनधा ४०

त्वर्थव्यापारोत्तरत्वसंबंधऽक्रूः पत्वेनहि थपेक्षपापूर्वविषयाभावेऽत्वर्थेहृतितन्न अनेन पूर्वैरा
वाकर्मत्वाविशेषाभवात न च पूर्वैवाविषयाविवक्षापोषस्यपवादइति पार्थनपासंबंधत्वेनबाधार्थ।
मिदमितिवाच्यं सर्वेस्त्रवाधितकर्मसंज्ञकेर्थविहितत्वस्तपानं कर्मत्वशक्तेरेवकर्मबोधकत्वात्।
कचकर्तुरित्याधिषस्यपवादस्य तदभावेतद्विषयेषस्याएव प्राप्तेः तस्यास्यापवादत्वमात्रेणनसंबं
धत्वेनबोधकता किंचैवं सत्यकर्षितेचेष्वसर्वत्र संज्ञासिद्धौकर्तुरित्यादिस्त्रवैयर्थ्यं नकर्तव्यमि।म
तिशंकापरस्त्रचास्यमाष्यस्यतदभावेन्नभीरायकेवारयतीत्यादावीप्सितत्तमस्यापादानत्वमी
प्सितमात्रस्यानेनकर्मत्वं स्यादिस्त्रनिषेवारणार्थं तत्कायमितिसमाधानपरस्येप्सितमेवतत्पक्षास्तस
भविष्यत्यकार्थितेनेनिभाष्यस्यचातंगत्यापत्तेः अस्य संबंधत्वप्रकारकबोधार्थत्वपाततेपाः कर्मत्वप्रका
रकबोधार्थत्वपार्शकापास्वानुत्थानात् अनेनहिभाष्यरासत्रत्वपबोधकर्मत्वस्येकशक्तिरूपतावा।

नीयतेर्दुह्यादिविशेषः आख्यातवद्यविवक्षितप्रकृत्यर्थप्रकृतक्रियाजनकतो मयसमानाधिकरणा
साऽतद्विषये तु क्रियाजनकत्वमात्रसमानाधिकरणा सेति अत एव दुहि गां दोग्धि पयो नेत्यत्र स्तुदा
हरणां कल्पितान्यत्र ध्रुवापादानसंज्ञेस्यवोक्तं भाष्येन तु कर्मसंज्ञेत्युक्तं नापि कर्तुरीप्सिततमत्वात्त्र क
र्मसंज्ञेति वाच्यं किं चैवं पयसोऽपि कर्मत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वापत्तौ तत्रापि कदाचिल्लादयः स्युः
अप्रधाने दुहादीनामित्यत्र कथितं चेति सूत्रविहितकर्मसंज्ञकस्यैवाप्रधानत्वेन व्यवहारात् न च
कर्मैकत्वाभावः गौरूपकर्मणा तस्यापि योगात् गौरिस्विद्यते इति वत्तद्रुपचाराद्ध्रुवो गौरित्यपि व्यवहा
रात् योगापित्रपवत्र षष्ठीति भाष्यबोधितकर्मनिरूपितसंबन्धार्थकषष्ठीतत्त्वमेतस्य त्वाशङ्क्य स्वपयो
गि कर्मैकत्वमिति पक्षेऽपि दोषाभावेन चाप्रधानकर्मापरपर्यायकल्पनस्य गामेतद्भाष्येऽक्रमेवं च तत्व रा०म०
ज्ञात्वा पयसोऽपि तत्त्वात्वापत्तिरिति वाच्यं यत्तेस्यस्य सूत्रान्तरेणासिद्धकर्मत्वेपत्र सूत्रान्तरासिद्धकर्मत्व ५१

वत्कर्मसंबंधाप्यिकावश्यीत्सर्थ्यनादोषात् एतेनापि गोः कर्मत्वाविवक्षापामनेन कर्मत्वमिति वि
त्त·कर्मगुणत्वस्य कर्मनिरूपणत्वर्थस्य निमित्तमित्यर्थ्यपि दोषस्यैव·गवि विभागानुकूलव्यापारस
पयसि सत्त्वेव अवधत्वात् तस्यापि तन्निमित्तत्वात्·न च कर्मनिमित्तत्वमेव कर्मगुणकत्वं·वालिंगचनेव
त्सधांपुत्रं धर्मेत्वतेतृत्सादौ व निपुणादेर्थ्येन धाधर्मादिनिमित्तत्वाभावेन दोषापत्तेः·न चोद्देश्यत्वा
त्तस्याप्रधानत्वाभावः·शाब्दार्थप्राधान्यपारम्यतरगृहीतोगविनिगमकाभावात् शब्दशास्त्रे शाब्द
प्राधान्यस्यैव गृहीतुमुचितत्वाच्च·हविरार्थ्यर्थं गोपयस एवापेक्षणात् तस्यामणुद्देश्यत्वसत्त्वाच्च मा
रावकं धर्मेत्वतेतृत्सादौ ऽभेपार णुद्देश्यत्वसत्त्वाच्च· एतेन पयोरूपकर्मणः प्रधानकर्मगुणकत्वाभावा
न्नदोषः तृतस्य पाकस्तु ऽभेपारपि कर्मत्वोपरितिकर्मत्वेनोद्देश्यत्वेन चात्रदोषः समुच्चारत्वात् व्यापारद्वयप्रत्ये
ज्यफलाश्रयता हि रूपं प्राधान्यं गोहि उरापतत्र पोअकर्मरापतिव्यांमरापर्यकर्मरापव्याप्तं चः गुरा कर्म

शीतादिविधिःसपरे भुवचेष्टितप्रक्रियुचाप्यगुरोरितिभाष्येरागस्तत्रेह पविषयेस्यकरूपत्राधान्या
प्राधान्यग्रहणास्यबाधनाच्च·पत्तुकैपटेनाक्रदोहेनाप्यमानत्वापिगोरीक्षाप्रकर्षाभावान्नमप
उपादानात्स्वकर्षस्याविवक्षितत्वाद्ग्रामाकर्षसंज्ञानेनविधापतइतित्यासस्यापिचांतरंग
त्वेगवादीनामीक्षितत्वाभावोन्मार्थत्वांतक्रियापाश्रयत्वेनःपपसस्त्वाविवक्षापंगोरेवेक्षितनतम
त्वंपप्योक्रमपादानमजत्राशिगांदोग्धीतीतितन्नकर्तुरितिसूत्रेप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभू
तव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपस्येवेक्षाप्रकर्षस्यवारणार्थ्यानामितिसूत्रभाष्यतोलाभात्
गादोग्धिपरत्वात्कर्तुरितिकर्मत्वमित्याकडारसूत्रभाष्यविरोधाच्चविभागस्यसंबंधिद्रपसा
पेक्षत्वेनपपसाविवक्षितस्यवक्तुमशक्यत्वाच्चप्रसिद्धेरप्रयोगइतित्वमतएतेनप्रजमवरुणा राम:
द्विगांनत्रुप्रजेगाप्रवेशपतीसत्रार्थःततश्चासिद्धंतजस्यकर्मत्वं·अपप्रजेगामवस्यापपतीसर्वे ८२

स्तर्हि कल्पितात्र वत्त्वाधिकरणसंज्ञा एवं तर्हि पदावरोधनक्रियां प्रति निमित्तमात्रे विव
क्षितं न कर्मत्वं नाप्यधिकरणत्वं न देहस्य उदाहरणमिमादिहरदत्तोक्तरूपपासंतस्मात्तद्वृत्त्या दी
नामेकैककव्यापारापेक्षत्व एवैतदुदाहरणत्वमत एव कैयटेन प्रघट्टकांतरे गोदोग्धीत्यस्य गो
प्रयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थात्त्र योजकव्यापारेण पमानत्वाज्ञः सिद्धं कर्मत्वमित्यर्थं
स्यानैतत्तदस्ति प्रयाणं प्रति स्वधातूपात्तक्रियाविरहः प्रयुज्यतद्दितिप्रतीतिर्नैवमहानिःक्रियस्यापे
गवादेर्दोहनादिषु विनियोगादिति समाहितं गोव्यापारो नैव धात्वर्थ इति तदाशयः तथा सति
पपापोपहानविवक्षायां ते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदानेन कर्मत्वमिति चोक्तं निमि
त्तभावमात्रे स्वक्रियाजनकत्वमात्रेत्यर्थः तथा व्रजमवरुणद्धि गां न तु व्रजं गावं प्रवेशयतीत्यर्थे।
सिद्धे व्रजस्य कर्मत्वं क्रियां प्रव्रजं गां स्थापयतीत्यर्थे स्तर्हि कल्पितात्राधिकरणसंज्ञा एवं तर्हि पदाव

रोधनक्रियायां प्रतिनिमित्तत्वमात्रं विवक्षितं न कर्मत्वं नाप्यधिकरणत्वं तदेवमुदाहरणानि त्यादिहरन्तो
प्यहमिह यान्निरुधिवच्छिभिक्षिचिजादयुपयोगनिमित्तमपूर्वविधाविन्यस्य पूर्वविधिविषयविवक्षा
भावे दुहत्यर्थेष्ठस्तद्विविषयाभावे दुहत्यर्थेऽस्य न तत्र द्विधा परिगणनादुहियाचिरुधिवच्छिभिक्षिचि
ब्रूशासामिव कारकमिति एषामुपयोगनिमित्तमेवेति चेत् निव्याख्यातमेतत् उपयोगनिमित्तमित्य
नेन पाणिनागां दोग्धि पय इत्यादौ पाणपादेर्नानेन कर्मत्वं दोग्धव्यापार एव तस्य फलाश्रयतारू
पकर्मतानिमित्तं न तु पाणपादिरेतेन तस्मान्यथासिद्धेः यत्तु वृत्तिकृता नैव उपयोगनिमित्तत्वमं
गीकृत्य पूर्वविधानित्यनेन तद्वारणं कृतं विहितान्निकरणसंज्ञेत्यादिना तत्र गवादेरपादानत्वा
घविवक्षायामिव पाणपादेः करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् अपूर्वविधाने वे रामः
त्यपि परिगणनान्तरं तेनापादानत्वविवक्षायां पञ्चम्येव गोः पयो दोग्धीति अत एव नात्रापधान ४२

वाच्यकल्पितशब्दस्तथा सत्यपादानत्वाविवक्षायामपि परत्वात्कर्मत्वापत्तिरिति बोध्यं तत्र दुहि
रुधिप्रच्छिभिक्षशासीनां सर्वविधिविषयाविवक्षायां दोहहरणत्वं पाचिप्रच्छिभिक्षीणां तद्विषयाभावादि
त्युपपादितं दुग्धा अश्वेनेव दुहादुपः अर्थपरत्वेचैषां नमाने· एच्छिपर्यायपचुदेर्थापारहपार्थत्वेक
र्तुरिति सत्त्वेपरोत्वद्विकर्मकत्वासिद्धेः दुहादीनामपि द्व्यर्थत्वे कर्तुरित्येवाद्विकर्मकत्वमित्याकडा
रसूत्रे भाष्ये स्पष्टं· मतएवात्र भिक्षिग्रहणं चरितार्थं· किं च द्व्यर्थेन पाधातुनोद्विकर्मकत्वं द्व्यर्थः
पचिरित्यादिना भाष्ये स्पष्टं· तथा हि दुहता वत्तं दुलाने दहनं पचति द्व्यर्थः पचिस्तंडुलानपचनोदनं नि
र्वर्तयतीति भाष्यात् तथाविक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः तयोः सामानाधिकरण्येनाभेदेनान्वयः केप
टरीमान्तओदनसंनिधाने तंडुलानामपयः संनिधाने गोरिविक्षाप्रकर्णाभावात्कर्मत्वानापत्तिः एवं चा
मेषामपि जिंवक्रादीनां नीत्यहप्रवहां च द्व्यर्थानां कर्तुरित्येवाद्विकर्मकत्वमित्यर्थादुक्तं· तत्रपेक्षापारह

पार्थं न पाद्दिकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणापारव्येपेत्वादीनाहुर्दिकर्मणामितिभाष्योक्तेः प्रधानकर्म
णात्वाद्यपः प्रधानकर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठधात्वर्थप्रधानव्यापारमात्रविशे
षणाफलाश्रयत्वंणंपतविषयेईदृशप्राधान्यस्यैवदृष्टत्वात्तच्च तंडुलानोदनंपचतिकाष्ठंभस्मक
रोतीत्यादौनिर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेवतन्निष्ठफलविशेषणाकव्यापारस्येवोक्तभाष्यणाशाब्दप्रा
धान्यप्रतीतेः प्रत्तंडुलादिकर्मणापपित्वादिद्विकर्मयोगः विशेषणांतदेगमत्यनुकूलव्यापारानुकूलावि
क्लेदनेपचेर्वृत्तिमाश्रित्यसाधनायः एवंविक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोपिपचेरर्थः पच्यो
डुं चरुं फलं पचतिकालइत्यादौ तत्रैवाडुंवरस्यकर्मत्वेऽविवक्षितेविक्लित्यनुकूलव्यापारस्यवक्षान
ष्टस्यविक्लित्तिनिरूपस्यप्रधानधात्वर्थत्वमाश्रित्यकर्तृत्वविवक्षायांकर्मस्याक्रियपपानुत्याक्रिपत्वे रामः
पिसकर्मकत्वात्प्रामकर्मवद्भावविधर्थं दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्त्ताकर्मवदिस्यारब्धं तत्र ४५

सकर्मकयोरित्युक्तयाऽकर्मकत्वमात्रवैकल्येन प्रकृतत्वाभिरितिसूचितं॰ तत्रकेपरे
पिपचिरत्रविषयेद्विकर्मकः॰ वस्स्यपाकमंतरेणफलपाकासंभवाद्वैशोकप्यंतकर्मतसे
वपदाकर्तृत्वविवक्षातवाकर्मवद्भावद्वतिवस्स्यपाकमितिफलविक्लिसनुकूलव्या
पारंस्वविक्लित्तिरूपमंतरेतत्पर्यः॰ अर्थांतरेकर्मस्थक्रियपातुल्यक्रियत्वंदुरुपपादं कर्मणाः
कर्तृत्वंच॰ अकाप्यतप्यितस्यकर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः॰ एतेनतद्दत्ताद्दुहादिषुपचेः॰पा
ठद्दृत्यपास्तं॰ एवमेवशाकारमसिचोदितद्दसाधुपपत्तिः॰ दुहादिषुतुगवादीनामेवप्रधानकर्मत्वं
पयोनिष्ठविभागानुकूलोपयोगानिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारं॰ एवमेवशाकारमसिचोदि
तद्दसाधुपपत्तिः॰ दुहादिषुतुगवाधीरस्यशाब्दतः॰ प्राधान्यात्॰ गर्गाः॰ शतंदंडंनामित्यादोगर्गाणाम
वतत्वमितितत्रैवकर्मणिलादंर्थः॰ उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यंदृशातस्मसत्वेदेश्यत्वेनाप्रधान

गर्गानुरोधात्प्रशनावृत्तिरितिनव्रीहिसत्त्वस्यभाष्यविरोधः एकैकस्यापारार्थ्यकइहादियोगेत्वप्र
धानेइहादीनामिस्तुक्तेरप्रधानकर्मणीत्वात्तद्रूपः अन्यथाप्रधानकर्मणीतिवाक्यमनोक्तप्रधा
नत्वाक्षेपपआदावेवस्यात्अप्रधानत्वंचोक्तप्रधानकर्मभिन्नत्वंतच्चतत्राङ्गवादीनामेवफलाश्र
यत्वाभावात्प्रधानकर्मणापारार्थ्यप्रदूस्यादितिभाष्येइहादिषुसर्वत्रएवंविधविषयसत्त्वान्नेषामनु
दाहरणत्वमकल्पितंचेन्नत्रेतिवादिनंप्रतिपूर्वाचार्यैर्गुणकर्मणालादिविषयःसपरेइतिके
चिदपरेणाप्रधानेइहादीनामिस्तुक्तेः सर्वेषांपूर्वविधिविषयाविवक्षापामुदाहरणत्वमित
दर्शितमनुक्तमाख्यातंचैवमेवकेपटेननचद्यपइहादिषुपिपूर्वोक्तरीत्याप्रधानाप्रधानक
र्मणोःसत्त्वेनकथमस्यसर्वोदाहरणत्वमनात्पर्यकतेतिवाच्यं तद्दीसाहितेषुपपआयेवाप्रधानंक
र्मनचतत्रैवानेइतिइहादिविषयेकल्पितंस्यैसतद्दोषस्यैवाप्रधानपरेणगृहणामिसाशपेनत

रामः
४५
45

तात्पर्यकतासिद्धेः ऽद्देश्यत्वात्तद्देश्यत्वादिरूपेण प्राधान्याभावात्राधान्येवदर्तामेतद्व्याप्यस्योक्तार्थ्यता
त्पर्यकतानुपपत्तिरेवेति बोध्यं तत्र पूर्वमते समपरे त्वविधीयमानकर्मणीत्युक्तेर प्रधाने दुहादीनामि
त्यादिग्रहणेन गत्यर्थादिग्रहणं भ्रमवारणाय परांपते कर्तृश्च कर्मणा इति प्रधानकर्मणामेतद
र्थमुक्तमपर आहेत्यादिकारिकायामुक्तं- पूर्वाचार्यैर्गौणकर्मणीत्युक्ते बुद्धिभक्षवसानार्थशब्द
कर्मकर्त्तेषु हि कर्मकेषु पर्यायेणाकदूपेलादप: तत्राप्रधानं कर्म प्रयोज्यव्यापारजस्फला
श्रयः तद्व्यापारस्य शब्दतोऽप्रधानत्वात् गत्यर्थाकर्मकाणां तेषु प्रधानकर्मणोपवपूर्वाचार्येणापि प्र
वक्षेप्तितत्वत्तिषु चाप्युक्तेरोड्स्युक्तेः अजां ग्रामं नीयते इत्यादावजादेः प्राधान्यमप्युक्तमेवोत्तरदेश
संयोगानुकूलाजानिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारो हि नयत्यर्थः नयमते तुम्भत्राजायाः प्रधानकर्म
त्वं तु रूपपादं व्यापारस्य जफलाश्रयत्वाभावात्तच्चाजानिष्ठग्रामसंयोगस्योद्देश्यत्वात्तत्वं तत्र संस्का

६ 46

रार्थं ग्रामे प्रवृत्तज्ञानपने ग्रामनिष्ठज्ञासंयोगस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानियामकत्वात्तेनाप्येतन्न गां दोग्धी
त्यत्वपयस्संभवात् पयोनिष्ठो यो विभागानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलो व्यापारो दुहेरर्थ इति तु न युक्तं गोः
पयस्त्यजति गवा पयस्त्याज्यत इति कैयटविरोधात् ततः सूत्रद्वयाविषयाणां द्विकर्मकत्वाभावान्न
धानकर्मतापरेक्षपद्वैते तद्यथेति स्याशंकायां द्विकर्मका अन्येपीत्युक्तं नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्था
नां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निष्कर्षः इति तत्राद्यपादेन व्यापारद्वयार्थकद्विकर्मक
संग्रहः न्यादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वात् गत्यर्थानामिति गतिबुद्धीति सूत्रविषयोपलक्षणं तेनावना
न्यादीनामेतत्सूत्रविषयत्वेप्यदंमानं· एवं चाशाधिकानां दुहादिषु गणानमर्वाचीनानां निर्मूलमेव
आख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये दुहियाचीत्यस्य परिगणनत्वोक्तेः द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वावि
वक्षया कियान्वयेषष्ठीनामभिधानात् गोः पयो दोग्धीत्यत्र नागोः संबंधिपयः इत्येव बोधात् षष्ठ्यन्तस्य त्वा राम: ४६

न्वयप्रयोगप्रनामसमभिव्याहारेणतत्रैवान्वयस्योत्सर्गतोव्युत्पत्तेश्चात्तस्य वतंडुलानामोदनंपचतीत्याद्यौ
द्व्यर्थ्येवपाचविकारप्रयोगेषशेतंडुलविकारमोदनंपाकेननिर्वर्तयतीतिभाष्येऽर्थकं॰एवंचसंबंध
त्वेनविवक्षायांषष्ठीतीयार्थमेतदितिवक्तुमपशक्यमकारकत्वस्यैवाभावात्तत्वेहिक्रियान्वयस्या
स्यामित्याहुः॰निरूपितंचेदंभाष्यप्रदीपोद्योते॰सः॰पच्यतेओदनंदेवदत्तेनेत्यपिस्यादितिवाच्यंऽभय
विधकर्मसमभिव्याहारेतरंतरंगेमुख्यचक्रमकर्मेरोपवलादिप्रवृत्तिस्वीकारात्तनदोषःस्पष्टंचेदं
कालाध्वनोरितिकैयटेद्रष्टव्यमोन्वादेशशब्दात्तस्तत्रस्यरात्रिरपधीतेतिप्रयोगेद्व्यकर्मरोणाऽविव।
क्षितत्वेवाधंनचैवमकर्मकशेत्यादिप्रयोगेनेगणव्यापनादिव्रजोऽकरणादेरपिकर्मत्वस्यात्तत्राधिशीङ
तिसूत्रेणशकार्यप्रचारितार्थमितिवाच्यंअविवक्षायामपनत्वेनेतद्वार्तिकोपात्तकालावतिरिक्तानां
चामभावश्यपत्वेनाविवक्षणात्कालभावाध्वदेशानामंतर्भूतक्रियापात्रैः सर्वैरकर्मकैर्योगेकर्मत्व

मुपजापत इति हरिश्लोके त्वकर्मकपदमवपुत्सानुवादः ऽन्यतएव नच केचिदपि कालाभावाध्व
भिरकर्मका इति गत्यादिसूत्रस्य भाष्ये संगच्छते नन्वेवं सति त्वरुक्तवार्तिकं व्यर्थं तच्चधात्वर्थमेवैतस्य
कर्मकधातुभिरित्योपदेशिकमित्येवाख्यास्त्वति वाच्यं ऽन्यतरं तत्किंयंतरैरिति हरिविरोधात् किं
चादिसंपश्यतीति दृष्टांते न कटं करोतीत्यादिदृष्टांते न च भाष्ये समर्पनात्कर्तृरीप्सिततमं कर्मेति
सूत्रविषयतालाभादिति चेन्न इष्टापत्तेः मुख्यार्पंतत्तादृशत्वप्रयोगस्यानभिधानमेव अन्यथा
मुख्यार्थे ऽन्यास्यनेमासइत्यादौ द्वितीयावारणापत्तेः हार्तिकस्याप्यावश्यकत्वेन तस्य स्वारस्यान
स्याप्यसंगतेः व स्तुतो नैवं वार्तिकमस्ति अकथितं चेति सूत्रे ऽकर्मकधातुकत्वकरापंततानां द्वि
कर्मकत्वं कथमिति शंकावारणाय कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञास्त्वकर्मणामिति भाष्येत राम:
स्यचनतिधायकत्वं हि शब्दघटितत्वात् ऽकरीत्येव कालादीनां तद्योगे कर्मत्वमित्येव तत्तात्पर्य ८७

मितिभाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं किंचास्य वचनस्याधिकरणत्वाविवक्षायां चरितार्थेनाने
नाधिकरणत्वविवक्षायामपि परत्वात्तच्चेन ज्ञानपाकर्मसञ्ज्ञयाधिकरणसंज्ञाबाधापत्त्या
समायां निजायत इति विग्रहकल्पनपरस्य समांसमां विजायत इति सूत्रस्य भाष्यस्यासंगत्या
पत्तिरित्यादिकस्तद्धान्तिकोदाहरणोऽद्वितीयार्थः संबंध एव अकल्पितं चेति सूत्रेऽपसंख्या
तत्वेन तत्पैवऽक्तत्वात् एवं चाधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्येव अन्त एव समांसमाः विजाय
त इति सूत्रे समायां समायां विजायत इति विग्रहकल्पनं परं भाष्यसंगच्छत इत्यादिक ग्रन्थिवृद्धि शा
ब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषामिति सर्वः न तु शब्दक्रियकाणामिति तत्रापि हि सति गति
बुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावश्यं तेनेन क्वापयतिकं दृष्येमान्यन्त्रणाविति शिष्य
नुत्सेनेदूरमर्थः इदं सूत्रे नियमार्थमिति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः राजर्थेनाप्यमानस्य परि

भवतितर्हिगत्यर्थादीनामेवेतितेनपाचयत्यादिप्रयोगेन·नव्याप्त्याविधेयर्थ्यमिदंणिजर्थकर्मत्वंवा
धित्वाप्रकृतेरपिधात्वर्थत्वेनतदुपात्तव्यापाराश्रयत्वपाकर्तृत्वपरत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यत्वाच्चप्राप्तमितिनह्याधा
येहेहेतुमतिणिज्विधानेनकर्तृप्रयोजकस्यहेतुत्वेनकर्तुरीप्सिततमस्यकर्मत्वेनचोपजीव्यत्वंतस्मा:
नचशाब्दबोधेशाब्दप्राधान्यस्यैवमुख्यतयाअंतरंगोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षयापिप्रधानाद्विरोधि
त्वेनबलवत्वात्कर्मसंज्ञैवोचितेतितेनपरत्वात्कर्तृसंज्ञोचितेत्यपास्तमितिवाच्यंउद्देश्यत्वलक्ष
णार्थप्राधान्यस्यप्रयोज्यव्यापारेपिसत्वेनांतरंगत्वोपजीव्यत्वयोरभावादितिकेचनविधेयर्थत्वस्यैवो।
चितत्वादित्याहुः तत्रकर्तृग्रहणस्यधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतंत्रोपलक्षणत्वेनाप राम:
जीव्यत्वाच्चित्याकिंचइहेतिनिर्दिष्टैकशेषणास्मिन्नविरुद्धसमानार्थत्वेनप्रयोज्यकर्तुःसंबंधिकर्तृत्वेना ५८
विवक्षायामकर्मत्वेपितत्वेनसमानियमत्वपक्षेपरत्वादनेनबाधोविधित्वेतुनोपपद्यतइत्यतःफलितार्थ

कथनमेवतत्रएवंविधावितितस्मादस्मानधीनत्वलक्षणराज्यप्राधान्यस्यप्रयोजकव्यापारेपि
सत्वेनलोकेप्रधानराजकार्यापेक्षयामंत्र्यादीनामंतरंगस्याप्यात्मकार्यस्याकरणादर्शनादंतरंगादपि
प्रधानकार्यस्यवलवत्वेनचतदनुरोधिकर्मत्वमेववलवदितिभावःआशयःपापचयतादियोगेष्ठानिय
मात्कर्मत्वाप्राप्तौपचक्षुधात्वर्थानिर्णयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपंप्रधानत्वमादायकर्त्त
त्वात्तत्रोपासिध्यतीतिवोध्यंशत्रुनिग्रहाच्चप्रकृतसर्वनिरूपितकर्त्तृत्वमेवात्रेदितीपार्थःशत्रुनिग्रहस्वर्ग
कर्मकगमनानुकूलव्यापारोयन्निग्रहःसश्रीहरिकर्मगतिरित्यादिक्रमेणावोध्यःननुशत्रूणांकर्मत्वेक
र्तुरीप्सितमत्वाभावात्स्वर्गस्यकर्मतानुपपत्तिःनचतत्प्राप्युक्तमित्सनेनसिद्धिःतस्यानीप्सितत्वाभावा
तकिंचतत्रापिकर्त्तुरीप्सितत्वस्याकर्तृःक्रियपातत्प्राप्युक्तमितसर्पसमत्वादितिचेन्नप्रधानप्रयो
जककर्त्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वनाक्षतेःकिंचराज्यस्येवस्वर्गादीनांकर्म

49

त्वस्य ग्रहणेः नहि तस्यामवस्थायामस्य नकर्तृत्वं न पाकतन्त्रूहपरिभाषया पूर्वमप्युक्ताभिः तत्र सकर्तृ
ग्रहणासम्भ्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयमात्रनस्सकत्वात् ननु तज्जैव संकेतितस्पत्तत्रैवक
पंलक्षणेतिचेत्‌· संकेतान्तरानुपाहितेन संकेतितत्त्वस्य तदुपाहितस्याधारणो लक्षणोपवेहितत्स्वोपाजको हेतु
रितिसत्त्वेप्येवमेव अत एव शाचूसिद्धिरस्तकंगमपतिदेवदत्तेनेतिपञ्चादत्तानिसुगमनानुकूलदे
वदत्तनिष्ठव्यापाराकूलोविस्तब्धमित्रनिष्ठव्यापारइतिबोधः अत्रेदेवदत्तस्यनकर्मत्वं नीवत्यापाने
तिपदधपनयोः स्वापराभर्थः गतिस्कृव्यापाराविशेषणातपाश्चाविशतव्याप्यतएवधातिषवव्याक
पंचिद्वस्याधर्पनामपिग्रहणमाहुः अतएव गतीतिचारितार्थभूतव्यापाराचूत्रकृतिभूतस्यरांपंत
स्याधिकार्यत्वेन गतस्यर्थत्वाभावादश्नोतोकिं तेनकेचिद्रुह्याणीति निहन्तश्चेषणावृकृतिकरांपता रा॰ ४९
स्मिचित्राधरांपतकर्त्तरिकर्मत्ववारणायस्त्रत्रसत्त्वेचपव्याकपंचित्तगत्याधर्थानांनैवग्रहणं।

स्वर्थग्रहणान्नीवत्योरिति प्रतिषेधोऽपि न्यायसिद्धार्थकथनमेव अत एव नवेति विभाषेति सूत्रे
ऽभयत्रविभाषाणांगणानावसरेऽस्त्वकोरमन्तरस्यामितिऽभयत्रविभाषेत्युक्ताग्रामेऽव्यवहार इति मु
दाहृत्याग्रामे हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्तेनमित्युदाहृतं ध्वनितं चेदं ग्रामिमत्वानि
षेधऽकृतस्येनेन मनोरमायामपि साङ्गः निपुणकर्तृकस्येति निपुणकर्तृकत्वांपन प्रकृतिभूतस्य
गर्थः अनिषेध इति प्रयोज्यः कर्मेति वक्ष्यमिस्यर्थः निपुणंतां पशुप्रेरकः न सारथ्यैरेवमेतेन वाह
यति बलीवर्दान्सवानितिसिध्यति न्यादिरखाद्यारिति प्रसवसानार्थत्वात्स्वाभिः प्रसवसानं भक्षणं
नन्वेवमनपीयतानामचकोराजिह्मपाकय्याचिरेणनन्मुखचंद्रचंद्रिकाद्यमाकिमाचामपसेनचक्षुषी
चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्य शीतात्र चक्षुषोः कर्मत्वानुपपत्तिः एवं वार्थानुरोधेनाचमतेः पार्थनाद्
ति चेन्न पानस्यापि भक्षणाविशेषत्वात्तु धेशेहशेष्मत्यस विशेषाग्रहणाज्ञापकत्वं प्यनंशेतद

50

ग्रहणे मानाभावाच्च न चैवं निगरणार्थत्वात्परस्मैपदापत्तिः स्याच्चाचामपेत्ति लोडंतछेदात्त किंनाचा

मपेरत्तित्यर्थः सद्गतित्तु सलक्ष्मीके दमपंक्तीति संवोधनं स्यारपतीति स्वकर्त्रभिप्रायेक्रियाफ

लेशेषादिति परस्मैपदं स्यान्न वा शिवश्चे स्यात्मनेपदमेव तदपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यस्या

त्तेः प्रतिषेधद्वितिनिषिद्धत्वात् भक्षेरिति ननु भक्षेश्चुरादित्वात्पतेत्वे नाराणं नावस्थाऽसंभवदिति

चेन्न सर्वाणा विन्तन्त्रे हेतुमणिजेवग त्वयेन तत्र्को स्तसैवं संभवात्. एवं चाराणा विसंतन्त्राति पोणिको

टावपिप्रत्यासत्ति न्यायेन तस्यैव ग्रहणमित्यहोषः द्रमापानिषेधवचनेन तत्र ज्ञापकं बोध्यं भक्षप

तिवलीवर्दानिति परस्मैपदस्य भक्षरोपरोहिंसितो भवतीति तत्स्वामिनोत्राहिंसाद्दृष्टयाहिंसाग

भक्षरोचभक्षपतेर्वाजितिर्वाध्यासेत्रस्यानंतासस्यानंभक्ष्यमाणानांवाहिंसाद्दृष्टव्यातत्रदवस्थापां तेषां राम:

चेतनत्वात् जल्पतीति अत्र पत्रहृत्तमितिशेषः लाडनपूर्वकशब्दोच्चारेणजल्पसादेपावर्त्तते ५०

नजल्पतीत्युक्तं पदद्वन्द्वमाहेत्युक्तस्य कर्मत्वं समर्थं चेदं भाष्ये कैयटयोः पक्षान्तरयुक्तो धर्मं जल्पतीत्यत्र हे
वदन्तो जल्पतिबोधपतीत्यर्थः पदाच्चाशब्दोच्चारणा जल्पतिर्वर्तते पदाच्च शब्दोच्चारणमात्रे व
र्तते तदा बुध्यर्थत्वाच्छब्दकर्मकत्वाच्च द्विकर्मकत्वाच्चासिद्धिरिति बोध्यं स्मारपतीति · आध्याना
र्थकत्वेऽपि स्मरतेर्घटादित्वमिति भावः घटादेर्योगे तु णौ स्मरणादित्वमस्मरपतेऽनं वनगुल्म इ
ति भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वं भवत्येवेति तात्पर्यं शब्दापपतीति · शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादि
क्यङ् · तद्धेतुमण्णिच् अकर्मकत्वात्प्राप्तिरिति समर्थं चेदं कैयटेनात्र वदन्ति हृञ्समर्थो यः शब्देवेति अ।
भियुक्तैराचार्यैः शब्दशब्देन हृञ्धात्वर्थनिर्देशात्तदर्थकशब्दशब्दात्क्यङि हूपतेरिवास्येव
त्वाहिरूपकर्मयोग इति शब्दक्रियायामित्यर्थेऽपि ह्वापपतिशब्दापपतिकं द्रपतीनां श्रवतिषेधो वक्त
वदत्वर्थकभाष्यसामंजस्येऽस्माद्धशब्दापपतेरकर्मकत्वप्रयुक्तश्रामेनिषेधेमानाभावेनावि

सोपंकैयटवृत्तिपंक्तिमितित्रयंभावः। अत्राणाकर्त्तासरणाविलेसकं स्यात्तंकत्वान्ततोगतिबुद्धित्रयवसा
नार्थशब्दकर्मकाणामितिसकर्मकाणां चेष्टस्याधर्मानामेवेतिनियमांर्थव्याख्येयं भाष्योक्तेनिय
मार्थत्वेतु पद्धतिनियमस्य सआतीपापेक्षत्वात्सकर्मकविषयएवनियमोव्याख्येयः। एवंसिद्धेकर्म
कग्रहणसामर्थ्याद्देशकालातिरिक्तकर्माभाववतोकर्मकग्रहणेनग्रहणमिति। एतच्चसामान्यापे
क्षज्ञापकंशास्त्रेकर्मकपदेनेहदेशानामेवग्रहणमिति। तेनमासमास्यतइत्यादौभावेल्लोभवतितद्ग्र
हदेशकालादिभिन्नानामितिश्चसंभवश्चस्वतोऽविवक्षापावेस्यन्नत्तपत्वत्रातंतानाविद्यमानकर्मका
णामेवग्रहणमितितन्नभाष्यातप्याऽलाभात्तनव्वहिअकर्मकग्रहणेकालकर्मणामुपसंख्या
नेकर्त्तव्यंमासमास्यतिदेवदत्तमित्याधर्यमिस्मक्तेनवक्तव्यंनचकेचित्कालभावाध्वभिकर्म रामः
कास्तएवंविज्ञास्यामः कचिदेऽकर्मकाइतीतुकृतस्यापमर्थः किमकर्मकपदेकर्मपदेनकर्मव ५१

दर्थंलक्षयित्वानविवक्षतेकर्मवानर्थोयेषांधातूनामित्यर्थःऽतादर्थ्येनपदार्थेवहुव्रीहिंकृत्वात्।
क्षणायाधातुपरत्वेकर्मरहितार्थकानामित्यर्थः नाघट्टत्साहनचेत्यादितस्याचोदाहरणासंभवः
अंसेतुअविवक्षितकर्मतयोदाहरणांसंभवतिऽकुरीत्यानियमेनोपपपत्तावन्नाकर्मकग्रहणा
वैयर्थ्यापत्तानत्सामर्थ्यमनसिनिधायाहतएवमितिकश्चिदित्यसद्गत्वाविषयेद्रसर्वःतत्सा
मर्थ्यादत्रशास्त्रेऽकर्मकपदस्याद्रव्यकर्माभाववदर्थवोधकधातुपरत्वमितितादृशार्थकत्वंच
धातोःसर्वथाद्रव्यकर्माभावात्तदविवक्षणांहेतुमपपिधमपिगस्येतेविनिगमनाविरहात्पदृपि
कैय्यटेननचेकश्चित्कालभावाध्वभिरकर्मकाइतिभाष्यमुपाहाप्यकालादीनामविवक्षायांतैर
कर्मकत्वसंभवोस्त्येवनिरूढेपसंकृत्वासंताविद्यमानकर्मकाणामेवग्रहणामन्यथापचादीनाम
विवक्षितकर्मत्वेत्वादयस्पारिसत्राहुरिताहनासमाहितंतदसंगतमेवकृतादीनामविवक्षितकर्म

५२ केष्वकृतपूर्वोक्त्यादौ भाष्यकृता स्वयं चोक्तेः तस्मान्मदुक्तरीत्यैव व्याख्येयम् अत एव तु नातेर्निहन्ते श्ले
षणास्मि चिन्त्यावपति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मत्वसिद्धिः किंच भाष्यसंमतनावदर्थक
त्वेनेनाकर्मकग्रहणास्यापूर्वीराज्ञाद्दधिकार्थकत्वेनेमानाभावः किंचात्रसाकर्मकपदसाम
र्थ्यं न शास्त्रीपाकर्मकपदमात्रेतादृशार्थग्रहणे कर्मकाधिकारेऽश्वदृश्यपादीनामात्मनेपदविधान
संगतिः सूत्रद्वयेऽस्य वतथ्यार्थकत्वं नानामेत्तत्र वैषम्ये तु नमानं व्याख्यानमपि भाष्यसंमतमेव निर्णायकं
नपस्पकस्पचितः एवं चनत्विलाहि चित्तमेवेति दिक् त्वक्कोः तत्राप्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थेत्वा
तावकाराधर्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यनेन प्राप्तेऽर्थांतरे चाप्राप्तेऽभयत्रविभाषेयं आ
भिवादिदृ वहसंदेशवचनेचुरादिरभिपूर्वंदृ तिकश्मिततत्र भिवदतिगुरुं देवदत्तोऽभिवादयतिगु रामः
रुं देवदत्तम् इतिभाष्याविरोधात् अभिवादयंपितस्वदर्शिप्रकृतिकरांपतस्पचेतिवार्तिकार्थः आवस्था ५२

ध्राभेद्वितीयस्यज्ञानार्थत्वात्ध्राभेविधिरयम्ः अभिविशीन्त्राधारइत्यनुवर्त्ततेवैकुंठमिति॰
आश्रयोत्रद्वितीयार्थः तस्यकर्तृघटितपरंपरयाक्रिययामन्वयः अभिनिअभिनीतिद्वंद्वः अ
भिनिपूर्वोविशितिमध्यमपदलोपीसमासः नेरत्यानरस्यापिप्रतिपानकरणमीदृशसमुदायविव
क्षार्थंअतएवसत्वाभिनिविशतेयैतीतिभाष्यप्रयोगः संगच्छतेयद्वाअभिनिविशतेइत्येतद्घटकाभि
निविशतिसमुदायानुकरणंतदाधारत्वंचतत्र्यीधारत्वेनबोध्यंतदाहइत्येतत्संबध्नेतिअभि
निवेशश्चाग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः वैषयिकमाधारः एषर्थेषअभिनिवि
शनामितिसमर्थसूत्रस्यभाष्यप्रयोगाद्स्यक्वचित्प्रवृत्तितदाहकचिन्नेति ऽयाचः लुग
विकरणात्लुगविकरणायारलुग्विकरणासेतिपरिभाषयावसनिवासेइत्यस्यैवग्रहणंन
वसआच्छादनेइत्यस्येत्यभिप्रेत्याह वसतेरिति अमकर्मकस्येति॰ इदमप्यसतरसोग्रहणाच

२ रत्यावश्यवस्य्यतविभाषाञ्चपरमात्सिद्धमतएवक्वचिदमुत्तपर्यंपोगेष्वपोष्यरजनीमेकांहरिहिन
मुपोषितइत्यादौभवत्येवेत्याहुःकालाध्वनोरित्यनेनात्राद्वितीयेत्यमेभाष्येतुग्रामेऽपवसतीमत्रव
53 सन्दूरस्थात्स्वग्रामेवसन्त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थंस्वीकृत्येदमप्रत्याख्यातंऽपपदविभक्तिमाह
ऽभसर्वतसोरितिऽभसर्वयोस्तसावितिविग्रहःऽभशब्दस्यशब्दपरत्वान्नवृत्तिविषयेपिनाप
चूऽभोशेऽभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वंषष्ठ्यर्थःएतेनानित्यमितिविभक्त्यापचःस्वार्थि
कत्वेनांतरंगत्वात्तवृत्तिविषयेपर्वमेवात्मनोततऽभपशब्दात्तसेर्विहितत्वेपिनोभशब्दाद्विधान
मित्युभसर्वतसोरित्यपक्तामसपात्सप्तन्युभनोरमापामत्राचःऽभशब्देनोभपशब्दोलक्ष्यते
त्रमप्यातसोसंभवादित्याहुःवस्तुतस्तुवृत्तिविषयेपचपत्रहत्यावपिऽभशब्दादिहितोपमस रामः
तरंतमस्येवेतिपघ्याश्रृतसाध्वित्युक्तंतस्यापभावःप्राचीनैस्तुहिऽभौसाम्पासमेपातिनिर्देशेनवृत्ति ५२

धटकीमूनेपरतस्एवापजित्ति व्याख्यातंस्एवं चतेषांलक्षणाश्चपरांव्यर्थमिति यथाचास्पष्टत्तिविष
पेंतरंगत्वात्सर्वे ऽवरतिस्त व्योमशब्देनिरूपितं प्रकृतिद्वित्वेनतसोरितिद्वित्वनिर्देशाःधिमिति धिक
शब्दयोगेद्वितीयाकासर्थः प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्स्मात्म्यालुकवार्त्तिकेधि
गित्यविभक्तिकमितिग्रंथानामप्ययमेवाशयः अश्रूयमाणविभक्तिकमित्यर्थः अनुत्पन्नविभ
क्तिकमित्यर्थः स्फनधिग्यमर्यादेष्वित्यत्रापदांततयाजस्त्वाभ्रसंगात्ःगांतस्फनायंकस्यचरितिसू
त्रेधकिदिस्सुदाहरणम् धिधिति ऽपर्यध्यधसःसामीप्यइतिसूत्रनिर्दिष्टेष्वित्यर्थः आम्रेडितं तेधि
तिकृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थःऽभयतःकृत्स्नमितिसर्वं धात्रद्वितीयार्थःऽपपदविभक्तीतांवस्यपवादत्वा
तह्लस्मसंबंधिपार्श्वद्वयाभ्यामागतेत्यर्थे पंचम्यास्तसिल्प्रत्ययादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित
पिवोधं धिकृक्षमातिधिगर्थांनिंदाकृस्माभकृसंबंधिनिन्देत्यर्थःधिड-मूर्देवसत्रठसंबोधनस्यावे

षनीमार्थान्वयात षिरयोगाभावेन प्रथमैव एवंच मरुवसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादिति विभिन्नतात्पर्यः परन्तु
कारकविभक्तेर्विलीपस्त्वात षिरयोगाभावेन प्रथमैव एवंच मरुवसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादिति विभि
तात्पर्यः परन्तु कारकविभक्तेर्विलीपस्त्वात्प्रथमा संबोधनपदस्य कर्तृकारक [illegible]चित्वादिति तन्न संबोधनस्य
कर्तृकारकत्वाभावात् हे वप्रसीदेत्यादौ वस्तुतो देवस्यैव कर्तृत्वेपि न कर्तृकारकविभक्तित्वं लभ्यते त
थाहि संबोधनप्रथमां तार्थस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेपि शब्दतः क्रियान्वयपदत्वं प्रतीतिरूपपादयितुम
शक्यत्वात् कर्तृत्वं तुल्यं भवाल च क्रियापदत्वमादायकर्तृत्वे त्वहं पदस्य प्रसंगः धिगदेवदत्त विस्तु
मित्रः प्रविशतीत्यादौ कर्तृकारकत्वस्याप्रसक्तिसंभवाभावाच्चेति दिक् उपर्युपरि लोकमिति उपर्यादि
नां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः उपर्युपरि बुद्धीनामिस्यत्रापि बुद्धेर्नामिनाश्रेणतामिति द्वितीयात रामः
मेवबोध्यं पद्यहा उपरि बुद्धीनाम् ज्ञानबुद्धीनाम् परिचरंतीत्यर्थः एवं चाम्रेडितीतत्वाभावान्न द्वितीया ५४

पद्मान्नक्षरणात्प्रतिपदोक्तपरिभाषयोपर्यध्यधसइतिसूत्रविहितद्वित्ववतामेवग्रहणांनवीप्साद्वित्वव
तामअतएवसर्वेषाममधमसम्लानमुपर्युपरिवनंतइत्याहोनाद्वितीयाअत्रत्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्था
नसामीप्यम्ः अन्यत्रापीत्यस्यार्थमाहः अभितइति पर्यभिभ्यांचेतितसिल्ः पत्वाभितुरथ्यंवृक्षंसर्वंडमे
वाभितइतिग्रस्थतेप्रतिपदोक्तत्वान्नतसिलंतंप्रतिनतन्त्वपरिनः शब्दसाहचर्यपरिणातसिलंतस्योपग्र
हात् तत्रमानाभावाच्चपरितइतिसर्वतइत्यर्थेऽभितइत्युभयतइत्यर्थेइतिपर्यभिभ्यांचेतसूत्रभाष्य
तेद्रेकदेशरूपेसर्वोस्मिन्नुभयतस्मिंश्चद्वितीयार्थस्यान्वयः हापितः कासीत्यत्रहाइत्यस्यमात्यात
शेषः ॐ हंशोच्यइत्यर्थः ईदृशापितावियोगात्पितरितिकासीत्यनेनैवान्वितंसंबोधनविभक्त्यंतत्वा
त्पद्यापितंकासित्वाहात्वशोच्यइत्यर्थइत्साङ्कुः तमितिएवप्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गेन
कर्मप्रवचनीयइतिनेतेनगतार्थतोअंतरांतरेणाअंतरेणामरावंतसाहचर्यादंतरेत्यराव्ययंतमेव अंतरे

55

तृतीयांतसाहचर्यादंतरेणेत्यत्र तृतीयांतमेव तेनोक्तमनयोरंतरेणाज्ञातेनेति सिद्धम्. अंतरेण।
विशेषेणेत्यर्थः साहचर्यं च सादृश्यं तच्च प्रायस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इ
ति दृश्यते तत्पर भाष्ये सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वेऽर्थस्य प्रतिपादनात् एवं चांतराशब्दसंनिधानेंतरेण
शब्दस्याप्ययमेव गम्यत इति बोध्यं तदर्थविशेषणात्तदन्वयप्रयोजकाद्द्वितीयेत्यर्थः षष्ठ्यपवादः।
त्वात् अंतरा त्वामिति अंतराशब्दो मध्यार्थः अवधित्वसंबंधो द्वितीयार्थः स च मध्यत्वेनान्वेति तव म
म च मध्ये इत्यर्थः परात्वंतरा विद्यमानपदार्थसंबंधमात्रविवक्षायां तेन तदा षष्ठ्येव प्रयोगात् तव मम चांतरा
कमण्डलुरिति त्वन्मत्संबंधी कमण्डलुः सिध्येदिति हि तदर्थः यस्य चान्यसाहित्येनावधित्वं तस्य तन्मात्रवा
चकशब्देन नावधित्वविवक्षा अत एव षष्ठ्यां तेन त्वं तयोरेवावधित्वं ज्ञातमसहितयोरिति न निरो
पः अत्र तु तामसाहित्येनैव तत्त्वसंभावनास्यां चेदं हलोऽनंतरा इति सूत्रे कैयटेनात एवाव्येपवाच

राम: ५५

कहर्षादिशब्दान्न द्वितीयाकिंचोपपदविभक्तेरिति तत्र प्रथमैव नोरितिनचपञ्चमस्ह रांवर्ण्यमि
तिवाच्यं हष्यकृविनानानाभिरितिवन्नीयांतपाठेत्वाधवाभावादितिदिकूत्रधिकस्मेतिविभा
षाकजीसंतमहासंज्ञाकरणात्वन्वर्थत्वापकर्मशब्देनक्रियापानिरूप्यतः संबंधश्च्यतेसंप्रोत्क
तेव्यवाछ्छिद्यतेविशेषव्यवस्थाप्यतेनेनेतिकरणेनीपरिस्याहुः कर्माक्रियांप्रोक्तवंतः कर्मप्रवच
नीयाः बाहुल्लकात्कर्तर्यनीयः सचभूतेनेनसंप्रतिक्रियांनद्योतयंतीतित्वभूतइत्युमतंतु कंक्रि
याद्योतकोनायंसंबंधस्यनवाचकः नापिक्रियापदाक्षेपीसंबंधस्यतुभेदकइतिजयमन्विस्याह
वक्तनानुभूयतेस्रखमित्यादावविवनक्रियागतविशेषोद्योत्सतेन्नभतीतेः क्रियागतविशेषस्यसर्व
कक्रियापाइत्यपलक्षणांसमभिव्याहृतपदार्थसंबंधिनोनकस्यापिद्योतकइतिवोध्यं नापिबलीव
त्संबंधवोधकः द्वितीयपैवतस्योक्तत्वान्नापिप्रादेशविलिखतीत्यत्रविमापलिखतीतिविमानक्रिये

वक्रियांतरमाक्षिप्यते कारकविभक्तिप्रसंगात किंतु जपमन्वित्मा दौ हितीयया संबंधत्वेन नेननेनवा
रूपेरणोपस्थितसंबंधानामत्र लक्ष्यलक्षणाभावरवेति विशेषेबधस्थापनं क्रियते क्वचित्संबंधाभेद
केपि वचनसामर्थ्यात्संज्ञापयत्याक्रियागतविशेषद्योतकः सोः स्त्रः प्रजापाक्षितिपयावानिर्ध्येकाधि
पर्योः निपातसंज्ञयासमावेशात्र कारः प्राग्रीश्वरादिति सत्र्वेनिरूपितः धोत्यइति अनुनेति कत्तकप
दमध्याहार्यलक्षणाइति भावः प्रधानेन लक्षणात्व संबंधद्योतकोन्तरिसमर्थः अपवाद इति एकशेषस
देह्यापवादकत्ववदिति भावः क्रियानिरूपितसंबंधपरिच्छेदकत्वेन तस्य संबंधस्य क्रियान्वयाक्रिया
योगसत्वेन तयोः प्राप्तिरित्यपि कश्चित् तेन जपमनु सिंचति सौहोषत्वं न भक्तेतेनो गतिर्गतावितिनिया रामः
तोनजपमन्विति द्वितीयार्थः संबंधोटेतु प्रसवसंबंधो लक्ष्यलक्षणाभावइत्यनुनाध्यानेलक्ष ५६
णात्वचज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि हरि स्थिर्जायते पर्वयपिहस्थिर्जातेवतथ्यापिकात्वविश

षविशिष्टतया ज्ञातेव अत एव कश्चाह शेषे देवदत्त इति प्रश्ने इदमुत्तरं संगच्छते एवं च ज्ञानजन्यज्ञानवि
षयत्वं फलितं एव च जन्यामित्यत्र हेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षराशिरिति बोधः तत्फलितमाह हे
तुभूतजपेति केचित्तु जपस्य हेतुभूतज्ञापकस्याव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं संबंधेनान्वय इत्यस
हः ननु कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः हेतुत्वाविवक्षायां हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कु
लमित्यत्र कृते च हेतुत्वविवक्षायां परत्वात्तृतीया प्राप्नोतीत्यत आह परापीति पुनः संज्ञेति लक्ष
णास्यभूतेत्यस्य व सिद्धे पुनः संज्ञाकरणाबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः एतेन संज्ञया
विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परास्तं स्पष्टं चेदं भाष्य एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव चैतद्वि
हितद्वितीयाया हेतुलक्षणप्रयोगे इत्यवसीयते उक्तं च हरिणा हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदे नाकृते आरंभा
द्बाध्यते प्राप्तातृतीया हेतुलक्षणेति हेतुत्वे हेतुमत्त्वायां विवक्षितयोर्योगः संबंधस्तस्य परिच्छेदे हेतु

नाक्षतद्दूत्सर्थः तृतीयार्थे तृतीयाशब्देनतन्निमित्तः शब्दोलक्ष्यतेसचानंतरस्यतिस्मायान्तहयुक्त
इतिसूत्रेणयातः सहशब्दएवस्वंवचनदर्थेसाहित्येद्योत्यइत्यर्थः एतेनयुत्रेणास्त्रेसादौसहशब्दे
नैवसाहित्योपस्थितेः सत्वेनतस्यतृतीयावाच्यत्वाभावान्नतीयार्थइतिसूत्रेनवासहेत्यर्थः।
साहित्यरूपः संबंधोनुनाद्योत्यतइतिग्रंथाश्चा युक्ताइतिपरास्तंतत्रतृतीयायाः श्रुतिप्रयोगस्य
वदर्शनात्षष्ठ्यपवादत्वाच्चद्वितीयापितत्रैव॰ नदीमिति॰ द्वितीयार्थः साहित्यरूपः संबंधइ
त्यनुनाद्योत्यतेतदाहनपतिक्तइतिकर्त्तरीतिभावः अनुहरिमिति अपकर्षारव्यहीनत्वसं
बंधोद्वितीयार्थइत्यनुनाद्योत्यतेहरिवृत्तिप्रयोगिकापकर्षवंतइतिबोधः तदाहहहरेरिति ए
तेनापहरिमितिव्याख्यातम् उपाधिचेनहीनेइत्यपकृष्यतेसप्तमीतिपस्मादधिकमित्यनेने
तिभावः उपरवार्यांद्रोणाइत्युदाहरणारवार्यपेक्षाधिकत्वंवान्द्रोणाइत्यर्थः तेनाभयमस्तीतिभू

रामः
५७

लतित्वलक्षणोत्स्यंभट्टस्यंभत्तः कंचित्प्रकारं प्राप्तः सआख्यापतेनिरूप्यतेतेनेतिदृस्यंभजाख्या
नंप्रकारविशेषविषयः स्वत्वलक्षणोत्स्यंभजाख्यानसाहचर्येणाभागेपिस्वर्शन्याच्चतेनभाग
प्रतियोगीभागशब्देनोच्यतेसर्वत्रभावप्रधानोनिर्देशः वीप्सापाद्विर्वचनविशेषणक्षशब्दो
धत्वादादृविषयभतेऽस्तितिरसंप्रतीतिलक्ष्य— लक्षणाभावः संबंधोद्वितीयार्थः रक्षप्रकाशेनविष्णु
द्विषोनकेदेशज्ञानाद्दृक्षस्यलक्षणात्वमेवंचरक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयोविष्णुद्विषोनदृतिबोधः
भक्तोविष्णुमितिविषयत्वाख्यसंबंधोद्वितीयार्थः विष्णुविषयकभक्त्याश्रयदृतिबोधः लक्ष्मी
हरिमितिहरिर्लक्ष्म्याः स्वस्वामिभावः संबंधः स्वत्ववानंशोभागः हरिस्वामिकांशालक्ष्मीरि
तिबोधः रक्षंरक्षमितिस्त्रवीप्साद्विर्वचनयोगाद्वीप्सापदेनव्याप्यत्वंबुद्धिस्थपावत्र्वलक्ष
र्यनिरूप्यतेव्याप्यत्वविशेषणक्षादीनांचस्वक्षजिव्यासनिरूपकत्वेनसेचनाद्यन्वयदृम

त्र प्रत्याहृदयस्त्यापि ग्राहकाः कर्मप्रवचनीयतया संबंधावच्छेदकत्वस्य युक्तत्वात्तथापि इह
सेह एकं सिंचती मा दोग्धीति विनापि मानांतरगृहीततात्पर्यवशाज्जैनैव संबंधेनान्वयस्य व्यापितस्य
त्वे सोपि तन्निरूपक इत्येतावतैव संबंधपर्यवसितेवकत्वेन्नर्ह साहीनां सेवने कर्मत्वेपि तत्त्व
नाविवक्षायामनेन द्वितीयेति पाश्चात्तएव तत्पर्यंशब्दनिवेश इत्यादौऽन्वर्थस्य निवेशनक्रियानि
रूपिताधिकरणत्वेपि अन्वर्थमंषेत्रनीति विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः इति विषयेनु प्रतिरेव वीप्साया
ऽप्यपि द्योतकाः एते नोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति वचनादत्र कर्मरोपपद्द्वितीया
पर्यादयस्तु क्रियाविशेषकाएवेति हरदत्ताद्युक्तमपास्तं क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थतया कर्मप्रव रामः
चनीयसंज्ञाया एवानापत्तेः अव्ययविशेषकाएवेति हरदत्ताद्युक्तमपास्तं क्रियाविशेषकेऽन्वर्थ ५८
या कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तेः अव्ययं विभक्तीति सूत्रे तेन संबंधपरिच्छेदकत्वस्यैवोक्तत्वा

58

च्च अतएवभाष्येकिमर्थंपुनरिदमुच्यतेनचोपसर्गादिसंज्ञाबाधार्थंक्रियायोगाभावात्सिद्ध
त्वाद्द्वितीयार्थमितिसिद्धांतेतहसंहसंप्रतिसिंचतीत्याद्युदाहरणेऽकर्मकक्रियान्वयेकर्मत्वा
देवसिद्धेतिवश्यमःत्रधिकरणादौतत्त्वेनाविवक्षायांद्वितीयार्थंत्रकर्मकार्थंचावश्यकमित्युन
रमितिवदंति·पंचम्यपाङ्·परिभिरितितत्र·वर्जनार्थापसाहचर्यात्तहरहरेतरीत्याहअत्रोपसर्ग
त्वाभावादितिपदन्नमेमेति·पञ्चद्वाबुध्यिस्पत्वेनभागबोधकः·मतंस्वधिपद्भागकर्तृकासंभाव
नानाएतदधिकरणाकासन्नात्वकर्मकंमेरणाविषयोदाननिरूपणः·अत्रकर्मप्रवचनीयत्वाभावादुप
सर्गत्वेनषत्वंकुतोधीति·कुतस्त्यपादानेपंचमीकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतितत्रकर्मप्रवचनीय
योत्पसंबंधप्रतियोगित्वादिरूपवक्ष्यमाणाकर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावादित्याहुः·गतिसंज्ञाबाधा
दितिनन्वनयोरनर्थकत्वेनप्रजपत्यादिवत्क्रियाविशेषकत्वाभावात्क्रियायोगाभावेनकथंग।

तिसंज्ञाव्याप्तिरिति चेन्न· विशेषद्योतकत्वाभावेपि धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगसत्त्वात् विशेष
द्योतकत्वाभावेन परमनर्थकत्वव्यवहारः ऽसिक्तमिति सेकक्रियागतप्रकर्षद्योतकः ऽऽः प्रजोसेच
नकर्मेत्यर्थः ऽभिषिक्तं किमिति क्रियाप्रकर्षत्वज्ञानं तत्क्रियाकर्तुः प्रकर्षत्वे गम्य एवैषा संज्ञा न चात्र तद्ये
तिभावः कथं तर्हि सुष्टुतिरिति प्राशस्त्यमात्रविवक्षितेन पूजायांशसानुमते पूजाभ शाकल्यस्येवेऽऽ
रिति काशिकाद्यनुक्तिः स्मृतिक्रमशास्त्रचितादविकानुसारं चास्पूजायामित्यनुकल्प्यते स्मृतिर्द्वाविति स्म
धिकानुसारात्त्वं संबंधः देवकर्तृकपूजाविषयत्वेत्यानिनाद्योत्यते न चात्र पूजार्थत्वेतः कुगतिप्रादय इति स
न्नेशानि समासापत्तिः स्वतीपूजायामिति तन्त्रवार्तिकपाठादिति वाच्यम् अनभिधानेन समासाभावादिस्याद्
समासे वक्ष्यते अपिः पदार्थपदस्यार्थयुज्यमानस्य पदांतरस्यान्वयार्थः शक्यः स पदार्थः न तु पदस्याप्यद्भुतर्थः रामः
स्त्वव्यभिचारात्तत्द्योतकताप्याशुदाहरति सर्पिषोपीति स्त्रत्राहि विंदुरत्यादेः पदस्यार्थयुज्यमानस्य पः श ५९

केयार्थः सोपि ना घोतते तद्वाचकपदाध्याहारो बोध्य इति यावत समभिव्याहृतस्याम दत्नस्वराग्रा
विषयीक्रियत इति बोध्यं संभावनायां लिङ् । लिङुपसंवादशंकयोरिति वार्त्तिकेनालिङ् । तत्र स्वांश
कोत्कर्षसंभावनाप्युत्कटकोटिकाशंकैव सैवोत्कर्षांशस्यापि चेदनुपसंवादाशंकयोरिति सूत्रे भाष्ये
संभावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोग इत्यस्मिन्नत्र हि संभावने इति योगविभागेन तत्र सूत्रे तसिद्धाप्र
योग एवेति नियमार्थं पद्यमासेन तत्प्रोक्तरभावादत्र न स्यादिति बोध्यं ध्वनितं चेदं तदस्य तदहस्सन्न्सा।
दिति सूत्रे आकरे प्रार्थनायां लिङ् । सम्बन्ध । एवं हि सर्पिषोपि स्यादित्यतः सर्पिषो लम्प्रतीतस्याप
तेः प्रार्थ्यमानस्यासिद्धतया बाधुल्यमेव प्रतीतस्यापन्ने प्रवस्यमारारीस्याद्रौलम्यविशिष्टसत्ताया प्रा
र्थ्यमानत्वान्वयात तन्न च प्रार्थ्यमानत्वेनैव तस्य द्रौलम्यलाभः करणे द्रौलम्य प्रयुक्तद्रौलम्यसंबंधेनचा
न्वयोस्त्विति वाच्यं पदत्रकर्मप्रवचनीयप्रक्रमेनाह अपशुग्मेनेविंदुरिति भाष्यविरोधात् । कर्मप्रवच

६० 60 नीयप्रयोगस्यतथात्वासंबंधेनान्वयएव॰नामोभिरूपपितुमशक्यत्वात्संबंधोप्यन्योनिरूपयितुमशक्य
एवेत्याशयेनापिशब्दार्थमाह॰तस्मादेवेतिसंभावनायामेवेत्यर्थः।विषयमुक्तमितिधात्वर्थइत्यर्थः॰करो
तिकर्तुर्हेतीत्यस्यामित्याशयः इतिवस्तुतस्तुरूपः॰क्रियायाहेतीत्यंचकारकहेतीत्यस्यप्रयुक्तमेव॰तत्रप्रकृतेधातोरक
र्मकत्वात्कारकांतरस्यचानुपादानात्कर्तृहेतीत्यस्यप्रयुक्तत्वमेवअतएवसर्पिषोप्याचामेतेत्यादौक
र्महेतीत्यस्यप्रयुक्तहेतीत्यस्यभावेपिनक्षतिः॰कर्तृपदस्यप्रकृताभिप्रायकत्वात् तत्रकर्त्ताविंदुःपदार्थः
हेतीत्यस्यप्रयुक्तहेतीत्यस्यंतक्रियायांतस्यैवसंबंधःयद्यपिकर्तुराधेयतासंबंधेनान्वयःसर्वत्रस्थितस्त
थापिप्रकृतेईदृशसंबंधेनाप्यन्वयइत्यत्रापिरेवतात्पर्यग्राहकः॰संबंधात्इतिसामान्यवाच्यक्रिय
यासहापिशब्दार्थात्स्वविषयत्वसंबंधेनान्वयादितिभावः तदेवाहअपिशब्दबलेनगम्यमानेत्य राम:
तियामन्दलभ्यस्येत्यर्थः॰इयमेवेतिविन्दुलक्षकतैवेत्यर्थःअतएवहस्तिकृतोकंमात्राविंदस्योक ६०

मित्यस्यार्थे पिशब्दो वर्त्तते इति एवं च सर्पिषो पि स्यादित्यस्य सर्पिरवयवविंदुर्द्रोलेशमप्युक्ते द्रो
लेशमवतीति द्रमिन्नैककर्तृकासंभावनाविषयासन्नेतिवाक्यार्थः एवं च विशिष्टसत्तायाः संभाव
मानत्वे द्रोलेशस्यापि संभावनाविषयत्वबोधं अनुभवसिद्धं चतत न त्वेवं कर्मप्रवचनीययोगा
र्थे सर्पिषोऽन्वये न तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्वितीयास्यादतस्त्वाह द्वितीयापात्तेनेहेति नत्वपिवेति विं
दुनायोगे पि अपियोग संबंधेनान्वयद्रूत्यर्थः अत एवाकर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य हि कर्मप्रवचनी
ययोगसंबंधप्रतियोगिनि द्वितीयेत्यर्थः महासंज्ञाबलेन तथैव लाभात अत्र कृते त्वपियोगस्य द्रोर्लेश
स्य संबंधस्य बिंदुः प्रतियोगी न सर्पिरिति तत्राव भाष्यं पदार्थादन्यत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते नादः प्रश्न
ते किं तत्र बिंदुरिति यस्य कर्मप्रवचनीययोगस्य संबंधप्रतियोगित्वमित्यर्थः ध्वनितं चेदं कैयटेन तु
पदार्थस्य प्रतियत्नेप्यपिनायोगेन स्यापि विंदोः प्रयोगस्तद्वाद्वितीयापात्रोमातिवागादिशब्देष्वीत्वस्यप्रक

तिवाच्यत्वेपिद्योतकत्वावादिप्रयोगवत्तस्यनद्योतकत्वंवस्तुविंदुशब्दयोगेपिअपेःप्रयोगस्यतद्यो
तकतापाश्चसंभवादितिचिन्त्यंतरंगत्वात्प्रथमोपस्थितेरितिकेचित्तन्नएवंहिसर्वत्रोपपदविभ
क्तिविषयेंतरंगत्वात्प्रथमाप्रवृत्तौतत्रषष्ठ्यास्तुवैयर्थ्यापत्तेःतस्मादुपपदविभक्तेरितिस्यापात्प्रथमे
तिबोध्यंकारकविभक्तित्वंचक्रियाजनकार्थकत्वमेव॰कर्त्रादिषट्कान्यतमार्थकत्वंवा
अन्याभिहितकर्त्रादिन्यतमार्थत्वमस्याअप्यस्तिवक्ष्यमिहतेप्रथमेतिस्वारस्येनास्याअपितद
र्थकत्वात॰द्वितीयानुकर्मप्रवचनीययोगसंबंधार्थिकैवस्यादितिनकारकविभक्तिःउपपदविभ
क्तिरित्यादिवाचनिकमेवेतिबोध्यंनन्वेवंकर्मप्रवचनीयसंज्ञानिष्फलेत्यतआहस्वउपसर्गत्वा
न्नषत्वादिद्वृद्धमुपलक्षणंडदकस्याप्याचामिदित्यादौगतिर्गतावितिनिघातानांभावोपिप्रयोजनं। राम: ६१
क्रियागतस्यविंदुकर्तृकत्वरूपविशेषस्यद्योतनादुपसर्गत्वस्याभिमतिरितिबोध्यंअपस्कपादिति

संभावनेऽलमिति लिङ्॰ अपेः क्रियाविषयं शक्यत्वादिना संभावनं द्योत्यते तदाह संभावनमिति
अस्ति हि यत्कृते वाङ्मनसगोचरं विस्मयमपि सत्यादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणाम असक्तिः संभा
व्यार्थे संभावने संभावनपदस्य प्रदर्शार्थकत्वं च व्याख्यानमेव शरणं एवं च विस्तुकामिकेतत्कर्तृका
शक्यत्वेन संभाव्यमानास्त्वतिरिति बोधः विस्मविषयाया शक्यत्वसंभावने चान्यविषयानि
श्चयेन शक्याकर्तुमिति फलति एतेनापि वेदांगपारगमित्याहावपि योगेस्वार्थे न तात्पर्यमिति धर्मशास्त्र
ग्रन्था व्याख्याताः इहेशब्दसंभावनाविषयतमो विसंधोत्यं संभावितो विस्मश्चानुष्ठानमयुक्तमि
ति स्वार्थे तात्पर्याभावो बोध्यः ४ पूर्वे लेशत्कर्षमित्युपलक्षणं मो विषेयोत्कर्षादेरपि कामचारेच्छया
प्रकाशिः स्तहिमान्यतविराममतिक्रांतोपर्येव कुर्वितिपावतत्रे बातिसर्गेति लिङ॰ अपि स्तूया
द्वृषलमिति संभावनायां लिङ्॰ क्रियागतं गर्हत्वं द्योत्यं वृषलपदसमभिव्याहारात् स्तोतेर्गर्हत्वे

62 तत्कर्तुरपि गर्वत्वं फलतीति देवदत्तेश्वरदत्तमिहिरनाम्नः पत्ते हृतिवो ध्वंस्यापि सिंच अपि स्तु हा नि
अपि हृपेन क्षितिलितेन सत्तुच्च पधानतनास्त्रे स्पकं संज्ञायां ङ भपत्रापि बल्वा भावः कालाध्वनोरत्यन्त वि
राममतिक्रांतोत्यन्तसंयोगो निरंतरसंबंध स च गुणक्रियाद्रव्यैरिति ह निकृत गुणाशब्देनात्र क्रि
याद्रव्यातिरिक्तं पदार्थमात्रं तेन मासं भोजनाभावदूलादेः संग्रहः गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनो
रत्यंतसंयोगेर्थे वर्तमानस्मात् कालाध्वहीनिभ्यामेव द्वितीयेति सूत्रार्थः कालाध्वनोरिति न स्वरूप
ग्रहणं व्याख्यानात् तद्वाच्याभ्यामत्यन्तसंयोगस्य कस्मिन्नपि पदार्थेऽसंभवात् अत्यंतं विराम म
तिक्रांतो अत्यंतः संयोगो निरंतरसंनिकर्ष इत्यर्थः मासमधीत इति द्वितीयस्य पादवत्वपवसंबंधरूपा
भिव्याप्तिः द्वितीयार्थः एकादशपोनमंञ्जीते त्याद्योऽस्त्यधिकरणत्वविवक्षणान्न द्वितीया कालाध्व रामः
नोरित्यसंयोगान्तरातरेणोत्पादिसाहचर्यादेतं वंधत्वप्रकारकवोधविवक्षायामेव प्रहतेऽस्मिनधिकर ६२

करणस्य भुजिक्रियायामन्वयेन तेनान्तसंयोगाभावेनाप्राप्तिः भोजनाभावेन स्वान्तसंयोगेन तु
भोजनेनेति सम्यगेव नन्वेतद्विषये तत्र दानोः स्वार्थकरणाकर्षाद्यादौ त्वं हरणापाकर्तरीक्षितत्वमभि
सनेन कर्मत्वात् द्वितीयासिद्धौ वैयर्थ्यमाशंक्य पत्राक्रियायां तन्तसंयोगस्तदर्थमिति भाष्ये उक्तत्वे
न कर्तृक्रियायोगे संप्रवृत्तिरिति चेन्न संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थत्वात् क्रियायोगार्थ
मप्यस्यावश्यकत्वे न क्रियाकारकभावेनान्वयं विना पत्रान्तसंयोगस्तदर्थमिति तद्भाष्यकारस्याप्या
ऽचितत्वात् तच्चैवंयमाद्यादि एवं केधातोर्हरणापाकर्मत्वे भावे लोन स्पन अकर्मके सन्निषेधसम
र्थकक र्मपदेन गतिबुद्धीति सूत्रे स्याकर्मकग्रहणसामर्थ्यात् मासादीनामथ हरेणानाकर्मकताप्या
पि सत्वात् स्पष्टं चेदं मन्त्रैव भाष्ये कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां अकर्मकत्वात् भावे लेनेन द्वितीयाप्रा
सिद्धेश्च नन्वेवं परत्वाभावे एवं स्यात् न कर्मणीति चेन्न कार्यकालपक्षे स्वतन्त्रज्ञापनात् कर्मणी सत्रापि

63

स्यादिति साम्यार्थ्यंतकर्मतापपिपत्तेः मासस्येति हत्वा पदंइति षष्ठीतत्पुरुषस्मादिरीत्या समासानिर्वहति मात्र
फलकत्वेपममत्रपत्ते नौवाधकाभावात् वस्तुतो नांतरंगत्वाछेषषष्ठीत्वेवत्याप्यं विशेषविहितत्वं त्वचा
रितार्थ्यं समेसपत्वेपोजकमितिहलंततनंउसकेत्रपप्रितम् ॥ ॥इति द्वितीयाकारकवादः॥ ॥कारकाधि
कारात्तत्क्रियाजनककारणंच तत्तत्कर्तेति वाक्यार्थः तत्र कर्तृत्वं तत्र हत्वा काऽसापामस्पास्यातक्रियापा
मेवेत्याशपेनाह क्रियापोस्यातेत्रोरोगति क्रियानिरूपितस्यातंत्र्यंच कर्तृत्वसपसमभिव्याहारे स्ववा
चकधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थाश्रयत्वमिति वस्तुवाचकत्वमेवात
तत्रापंतधातुतत्त्वकृतिधात्वंतद्भयपवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थवृत्तिमाधामादेवदत्तेनपचतंदनः पा
चयतीत्यादौ त्रपोजपाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिर्धात्वकेत्वतुनेतत्त्वियेनतच्चनन्ताविनरापर्थ्यतत्त्वपो
जसमर्थत्वमवनकर्तृत्वमितिवोध्यं कर्तृत्वसपसमभिव्याहारेत्वनेन स्ववाचकधात्वर्थपसत्वधात्वर्थ

रामः
६२

ध्यतात्पर्यकग्राहकानपेक्षधातुशक्त्यैवग्रास्यः नेनशिराचोद्योतकत्वेपिदेवदत्तेनेनपक्वदत्तः पा
चपतीत्यादौपधात्वर्थपाकेऽव्यापाराश्रयस्यापिकर्तृत्वसिद्धिः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेदृष्टत्वेनेने
पक्वसंतंडुलोदेवदत्तेनेत्यत्रफलस्यविशेष्यत्वेपिदेवदत्तस्यकर्तृत्वसिद्धिः एतद्धिहितत्वनीपापाश्रयात्र
यमात्रमर्थः धात्वर्थस्यधातुनैवलाभात्ताहशव्यापाराश्रयसमततासमानाधिकरणताशक्तिमानर्थः इ
तितत्वमितिहिकृत्प्रकरणेऽपितिपव्यापारादनंतरंक्रियापानिष्पत्तिस्तत्रकर्मअनंतरशब्दयोगेदृष्टातिका
र्येरितिसप्तम्यापंचमीअन्येदंबोधकारकत्वंकर्तृत्वादिचविशेषणाविशेष्यभाववद्दृष्टव्यवस्थितमेव
नतुगोत्वादिवद्दृष्टविशेषणिपतमतएवपचेरधिश्रयणादिप्रदृत्वेदेवदत्तः कर्ताज्वलनतात्पर्यक
त्वेएधाः कर्तारः विक्लित्यनुकूलावयवविभागादिपरत्वेराटिकादीनत्वकूलावयवमेलनादिपर
त्वेतंडुलादयः कर्तारस्तंडुलाः पच्यंतेस्वयमेवेत्यादौरीत्यात्वंतंडुलग्रहणापाकसमाप्तिधारणारूपव्या

पारपरत्वे स्यात्मनः कर्तृत्वं संप्रदानापादानयोः स्फुटनकर्तृत्वविवक्षा · शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे
धात्नोरद्वेरिरितिदृक्यत्वज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मवि
रोधः अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति उत्तरमीमांसानये कर्तृकर्मश
ब्दः प्रयुक्तः सोऽयुक्तः शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रसक्तादाहादुक्तिसंभवाभावात् · यदि कर्तृकर्म
शब्दयोरात्मपरविषयत्वसकत्वं यदि वा स्वप्रकाशत्वे तत्तस्य स्वप्रकाशपरव्यवहार्यत्वे हूसमर्थः स्वप्रका
शयतीति स्वप्रकाशव्युत्पत्तिस्तदा समयोगे च वा शास्त्रहतद्रयादौ करणात्प्रतीयायाज्ञाश्रयार्थः तस्य स्व
निष्ठव्यापारजन्यत्वसंबंधेन क्रियान्वयः यद्वा करणात्वशक्तिरेवात्ततीयार्थः तच्छक्तिमत्वं च व्यापारव
त्वेवेति न दोषः कारकाणां च फलस्वकस्य धक्रियायामन्वयः अत एव कर्तृकरणोक्तेत्यादीनां तात्प रामः
र्यम् · एतेन काष्ठैः पाक इति साहितिमीमांसकोक्तिः परास्ते स्यापत्तेः पतु भवति क्रियायां व्यापारम ६४

हि द्वेराग्यशब्देनासहशोकसंवादाकरणात्वंतन्मूलेनहि द्विद्वेराग्यएवकीपंतइहिनार्यमेहःएवं पंच
केन प्रशान्तकोराग्नीमत्र पंचसंख्यापरिच्छेदसंवाभिन्नपशत्निसर्वःदिवःकर्मचचारितितेनसमावेश
इतिभावःपर्यायस्यसाधकतमकरणाशएपोमत्रहसाप्परिकेपराइत्तिसत्त्वाहमतरसांग्रहरणाणकर्षे
श्पएकसंज्ञाधिकारेणाचासिद्धःतेनमनसारेवइसत्रमनसादीव्यतीतिविग्रहेकर्मणापरारकरणोत्तजी
याचेत्तु भयंपसिध्यतिमनसःसंज्ञायांभिसलुगितिहरदत्तःनन्वपंप्रयोगोऽसंगतःकथंगलहराव
सोकोतेःनचकर्तृसाहचर्यात्तत्रमुख्यव्यवहारेणाधात्वर्थाश्रयसैवकर्मणोग्रहणात्अनन्यवस्तोकंणाकर्
सादेशेषमीनेतियाच्यंधात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैवतदुपपत्तावत्राग्रहणेमानाभावात्ध्वनि
तेचेदमाकडारसूत्रेकैयटेइतिचेदेवंतर्हिन्त्रैसेदेवपतेपत्रदत्तेनेसत्रसकर्मकत्वादग्राकर्तुर्गो
कर्मत्वंनकरणात्वाच्चतत्तीयेतिसमावेशफलंनचैवंकालिकत्वप्यस्यासंभवात्विद्यमानकर्मकत्वाभा

६० वाक्कर्मत्वाभावःसिद्धइतिवाच्यंतत्रासंतवविद्यमानकर्मकारणमेवनहरोमानाभावस्यएवंनिरूपित
त्वात् किंचाग्राचकर्मकादितिपरस्मैपदाभावःफलंकिंचदीव्यतेसैवंवदन्तेनेतिभाषेल्लकाराभावो
पिफलंकर्मणिलकारेतुकर्मशक्तेरभिहितत्वेनकरणस्याप्यभिहितत्वाद्दीव्यतेशाइतेवेसाहुःअस्ये
रस्यात्वेतिननुदेवनाअसादीयंतेसाहुस्माहेकरणात्तद्वकर्मलटोःसाधनेनसंज्ञयोप्रमारितार्थत्वा
मरत्वान्नतीयैवस्यान्नाहूतीयेतिचेन्नकार्यकालनपेक्षकर्मणाद्वितीयेत्यत्रपरस्मैपदस्यानंतस्यानवका
शत्वाद्वितीयाप्राप्त्यनुपपत्तेःपयोदृशोपिकर्मणाद्वितीयेत्यादीनामात्मसंस्कारपात्रसंनिधानेएकेनसर्व
संस्कारस्यकर्तुमशक्यत्वाल्लक्षणेनापस्येवकर्मणाद्वितीयेत्येतान्दहवप्रकोल्लवसामर्थ्यनाद्वितीयासपपा रामः
देत्याहुःप्रकारद्वयमपीदंकुत्रिचेत्सत्रभाष्यकैयटयोःस्पष्टमित्याकडारसूत्रेकैयटःपरेतुन्नस्मान्दी ६०
यतीतिप्रयोगेहठत्वंमानेचिंत्यकार्यकालनपेक्षापिपरत्वान्तृतीयाबाधेनद्वन्नुपस्थितेरेवन्यायत्वात्सव

पक्षांतरेऽपि पक्ष्यातत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तुरिति कर्मत्वमक्षयपदस्यवाच्यजेयधनेत्व स
रणानच नन्दाकरणात्वमिति नदोषद्वयाद्दुः नन्वहीयंतेऽक्षाद्द्वयत्र कर्मणामभिधानेपकरणस्यान
भिधानान्नीपाद्दुर्वाराश्चैवं देवानाम्यक्षाद्द्वयत्र लुटाकरणस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानादिनी
पाक्षीवास्यादितिचेन्नदिव्धात्वर्थनिरूपितसाधकतमस्यैवात्रोभयरूपत्वेनामतरत्रापि
प्रत्ययेऽभयस्याप्युक्तत्वादित्याहुः अपवर्गः फलप्राप्तिरितितत्संप्रयोजनाभावादेकनक्रियाप्र
हतिरितिफलप्राप्तिशब्देनफलप्राप्तिरूपैवकस्तस्यागऽच्यतेतत्रत्यागोविभक्त्यर्थः अहोधिकर
णाकत्यागप्रतियोग्यध्ययनकर्मेतिवोधः तादृशत्यागस्यच फलव्याप्तिरूपा पक्त्रादिनात्याग
ऽक्तइतितन्न· अतीतत्वप्रतीतावपिनिहतिरूपत्यागाप्रतीतेः नापातइति अनेनफलप्राप्तिः
सूचितेवस्फुटह्युच्यते सहपक्षेगणक्रियाद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावेनद्वयोः संबंधसाहित्यवाचिस

६८ 68

ह शब्दप्रयोगो न भवति तत्राप्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः अस्ति हि शिष्यैरा सहोपा
ध्यायः स्थूलः शिष्यैरा सहागतः शिष्यैरा सहोपाध्यायस्य गौरस्मीदीस्थूलत्वादिभिरुपाध्यायस्य शा
ब्दः संबंधः शिष्यस्य तु सहार्थबलादार्थः तथाहि शिष्यसाहित्येनागत इति बोधः तत्र हि सा
हित्ये शिष्यसंबंधस्यान्वयित्वरूपं तत्समनियतं वा तस्य च शिष्यस्यागमनसंबंध एव संभवतीति त्व
हुक्तावेव प्रधानस्यापि मानसमलत्वप्रबोधस्त्वयाक्रियासंबंधोपि कारकविभक्त्योक्त्रयोजक
इत्याशयेन शिष्यैरासहागत इत्यादौ कर्तृतृतीयैव सिद्धमिति भाष्यस्य नासंगतिः शाब्दत्वं
च विवक्षानिबंधनं एवं चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः सहैव पुत्रैर्दशभि रा०क०
र्भारं वहति गर्दभीत्यादौ विद्यमानतावाचि सह शब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृ ६८
तोपि विशिष्टाभावः दशसंख्याकपुत्राणां विद्यमानत्वेपी सर्व्वः परन्तु विद्यमानत्वविशिष्टधर्मो

अत्र सहशब्दार्थ इति तन्न। पुत्रैरिति तृतीयापाठ उपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्यपवादकत्वात्संबं
धमात्रार्थकतया सहार्थेनानन्वयापत्तेः तहार्थे सेतरत्रान्वयानुपपत्तेश्चाविवमानैः पुत्रैर्युक्तेः स
र्वेतु कर्तृकरणान्तरतृतीयैव सिद्धमिति बोध्यं प्रकृते च सर्वोपि सहशब्दो गत्वेनैव निगमना
विरहात्। पत्यास्मिन्नरखंडे प्रधानत्वेपहशादपमस्मिन्नगरे प्रधानेन तृतीयापाद्यत्मर्थे सहयोग
स्यविशेषणतया सहार्थान्वयित्वरूपस्यैवांतरंतरेणासाहाविवग्रहरोनादोषादिति तन्न। राज्ञा
सह सेना गच्छतीत्यादावनापत्तेः सहयुक्तेप्रधानवचनमनर्थकं कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्सप
मासविपत्तौ सप्रधानग्रहणाप्रसारव्यानपरभाष्यविरोधाच्च नन्त्वविशेषणतया सहार्थान्वयित्वमे
वषष्ठ्यर्थस्सत्वा सहयोग इति प्रधानेनामेरेवाभावेन किमर्थं भगवतः परिभाषानुसरणमिति चेन्नस
तत्परिभाषाप्रसैवतदर्थस्सत्वाभावात्। अन्यपाषष्ठ्या इवञ्चमापाअप्यपवादत्वमुपपदविभक्तौ

नांस्यात्· अनंतरस्येति न्यायेनतद्दपवादत्वमेववास्यात्· एतेनांतरंगत्वात्प्रथमेत्यपास्तं न्यूनपाव
वाचनिकेकसर्वतोबलवत्वेकारकविभक्त्यावोधितेपोष्ठिषष्ठस्यवादत्वमुपपदविभक्तीनामव
शिष्टे तेषणाचपूपमापा अपिकारकविभक्तित्वंतत्त्वादृशितं· नचैवमपिशिष्यरामसहोपाध्याय
स्यधनमित्यत्रोद्भवपाध्यायस्यषष्ठीनस्यात् उपपदविभक्तीनांपेननाम्नाभिन्यायेनोपपदार्थयोगेन्व
यस्तन्निमित्तकषष्ठीबाधकत्वेपि अस्मान्वयनिमित्तकषष्ठीबाधकत्वमानाभावात् क्वचित्सह
येऽप्रतियोगिनआर्थिक्याधारमपिप्रतीयते अतएवसमस्तकर्मकत्वेपि भेदेऽन्यतरस्यापरेणासहागतत्व
मित्युक्तेऽप्युक्तंदर्शयते उद्देशासहेतिसहशब्दार्थः साहित्यंपुत्रसाहित्यवान्पिता आगत इतिबोधः।
तच्चस्वसमभिव्याहृतक्रियासमानकालिकत्वक्रियावत्त्वादिसमभिव्यवहृतोरवराडोपाधिः क्वचित्स राम:
मानदेशक्रियावत्त्वसमभिव्यवहृतोपि अतएवमाषधान्योत्तरं तस्मिन्नेवक्षेत्रे तिलवापेतिलैः सहमा

पान्वयत्वात्तिभवतिसमंबंधेदमत्रैवभाष्येएवप्रग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेतिवक्तव्येपृक्तग्रहणं
शब्दविशेषणादरेणार्थयोगेभवत्विमत्रदर्थंतदुक्तंमहाभाष्येवार्त्तिअतएववक्तव्यचिह्नद्वयोगंविना
पिभवतितत्राहविनापीतिन्यायसिद्धेर्थेलिंगमप्याहहहद्धतिपेनांगगतन्वंगशब्दस्यावयवेष्वसि
द्धत्वाधेनगुणेनकाराणत्वादिनावयवविकारोलक्ष्यतेतस्तत्रीयेतिसूत्रार्थेऽस्मिकाराणमसेत्या
दावेवव्यपृमांवाधित्वागुणावचनात्काराशब्दारे:स्यानअस्मणाकाराद्वस्याहेत्वास्मिशब्दास्मेस
वस्याद्वितिचेन्नअर्थआश्रजंतांगशब्दाश्रयणामतस्यावयवविपरत्वातअतएवांगग्रहणंचरितार्थं
श्रमव्यापेनगुणेनगुणेनगुणोनोविकारोलक्ष्यतइसेतावतैवासिद्धेतदेवयर्थ्यंस्यएभेवयेनेतिसर्व
नाम्नाचव्रक्तसर्वर्थभतोवयवएवपत्स्वतेव्याख्यानातसवार्णादिकृतएवनस्वविकृतेनांगेनावयवविनो
विकारोलक्षपिठेशक्यतेतत्राहयेनांगेनेत्यादिनाअस्माणकाराद्वतियवव्यसेयवकारांतव्यवयवध

७० 70 मेस्य समुदायेऽस्यारोपा छूरीरपिव्यवहारो निरूढ इतिधेयसकचक्ष्णोशवालसचकृक्कः कारापदा
र्थः अक्षिपदार्थयोगात् कं विकारः अप्रकृतत्वरूपः संबंधस्तत्तौ पार्थः एवं च गोलकविकारस्य प्रकृतपक्ष
र्णोशवालचक्षुष्कः इति वोधस्यातिशायनिकप्रकरणात् स्यभाष्यात्तु सर्वं पादरुषिहीनः कारा इति ल
भ्यते न नु कारा शब्दस्याक्षिगत विकारमात्र वृत्तिनिमित्तकत्वे नाक्षिशब्दप्रयोगोऽनर्थक इति चेन्न
सामान्येऽपकर्षमेवाकोऽस्मिन्नगस्तेऽभवत्याकांक्षापशपतिकारो वेति तत्र पशुपत्यादि निहतये कारा
शब्दप्रयोगे दोषाभावात् प्रयाहोवानयकौ द्वौ विधाविति ईदृशरीत्या हशानां साधुत्वे चेदमेव मानं
पस्यपवादे यत्र हा हन्त्यक्षिसंबंधीति अंगविकारः किमिति अंगग्रहणात् तथा नः अक्षिकारामिति अ
सत्संगग्रहणेऽन्यथा वाधित्वान्नैवस्मात् रुषिहीनमत्र कारापदार्थ इदि इति स्फुरूत्संभृतद्वयस्य राम: ७०
अप्रत्ययान्तत्वस्य शब्दः प्रकृतसर्वथा विहायप्रकारमात्रेत्याक्षिपाकः आमर्थ्य कृधातोः कर्तरि क्तः क

मेविभज्यंतेनेत्यंशशब्देनभूतशब्दस्यसमासःलक्षणशब्दःकरणसाधनःतस्यकर्मषष्ठ्यंतेनेत्यंभूतशब्देन
समासस्तदाहकेचिदित्यादिएवंचसहैवपुत्रैरित्यादौविद्यमानताचाचिसहशब्दयोगेइत्थंभूतलक्षणाद्
तितृतीयेतिकेषांचिदुक्तिर्भ्रांतेतिभावःलक्षणइतितत्रवर्तमानादितिशेषःजटाभिरितिज्ञाप्यत्वरूपः
संबंधस्तृतीयार्थःतदाहजटाज्ञाप्येतियद्वजटाभिस्तापसोज्ञातइत्यर्थोज्ञानक्रियायांजटादीनांकरणत्वा
देवतृतीयासिद्धेरिदंव्यर्थमितितन्नकरणत्वाविवक्षायांषष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वात्एतेनेदंहेतृतीय
येसिद्धमितिपास्तंलक्ष्यलक्षणभावस्यैवविवक्षितत्वाद्वेतिदिक् संज्ञोजनीत्राद्र्भावइसमस्तुनग्रहणा
तस्याकर्मत्वान्नदाह जानातेरितिकशक्त्याश्रयोत्रतृतीयार्थःसंजानीतइतिसंप्रतिभ्यामनाध्यानइति
तङ्क्रधोगेठपरत्वात्षष्ठीपितुःसंजानीतेतिष्ठमाध्यानेपरत्वाद्धीगर्थेतिषष्ठीमातुःसंजानातीतिहरदत्तः
तन्नेतन्नशेषाधिकारातहेतौकारणमिहहेतुःनतुशास्त्रीयएवतस्यतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिचकारेण

कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येवसिद्धेः ननुलौकिकहेतोरपिकरणत्वादेवतृतीयासिद्धिरतआहद्र
71 व्यादीति आदिनागुणक्रिययोःसंग्रहः साधारणमिति तस्यापिजनकेवर्त्ततद्रूपस्यैः करणत्वंतत्क्रियाजन
कत्वान्नीतिभावः वैषम्यांतरमाह सिद्धांतेत्वतृतीयाविधानंव्यर्थमतआह निर्व्यापारेतिकरणत्वंतुव्यापार
वन्मात्रवृत्तीतिभावः एवंचशाब्दबोधवैलक्षण्यप्रकरणेतृतीयाविधानमितितत्त्ववागाकरणकः प्रा
णावियोगइतिकरणेबोधकःप्राणपहेतुकंदर्शनमितिचात्रस्फुटप्रतिपत्तयेकरणेवैलक्षण्यमाहकर
णत्वेत्विति दंडेनेतिहेतुहेतुमद्भावस्तृतीयार्थः षष्ठीतिवत्तपार्थयोरभेदः संसर्गः व्यत्ययार्थस्यचजन्यता
संबंधेनेतरत्रान्वयःअत्रव्यापारसत्त्वेपिक्रियाजनकत्वाभावान्नकरणत्वंप्रयोगेनेति अत्रक्रियाजनकत्वेपि
निर्व्यापारत्वान्नकरणत्वमेवंसव्यापारंव्यवधानेनफलोत्पादकंक्रियाजनकमपिहेतुरेवेतिबोध्यंफलम रामः ७१
पीहेति इहएतस्मैवराहरणोक्तचित्रत्वमपिहेतुत्वनविवक्षितद्रूपस्यैः तस्यापिस्वज्ञानद्वारानिमित्तत्वा

श्रितिभावः एतच्च प्रत्ययस्मरणार्थं विक्लृतेर्धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु कैयटे स्पष्टम् अध्ययनेनेति
अध्ययनाभिन्नहेतुकोवास इतिबोधः हेतुत्वं च स्वजन्यज्ञानाद्वारा बोध्यम् अपरे तु इहसूत्रे फल
मपि हेतुशब्देन गृह्यते तद्रूपार्थः तृतीयार्थश्च फलत्वेन फलं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयः तस्य च
वासेजनकतया एवं चाध्ययनाभिन्नफलजनकोवास इतिबोध इत्याहुः नार्थं विवक्षायां तु चतुर्थ्य
पि अध्ययनायवसतिचतुर्थ्यर्थ उपकारकत्वं तत्र प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतयान्वयः अध्ययननिरूपितो
पकारकतानाचान्वास इतिबोधः फलवाचकाद्विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावतांशांचामिति द्विप
पेचतुर्थ्योः तृतीयपक्षे विकल्पव्यवहार इतिबोध्यं नन्वलङ्कारभेरोगात्याद्दौ क्रियां विनापि करणात् तृतीया
दर्शनेन करणं क्रियाजनकत्वात् क्रियामात्रान्वयीत्यनुपपन्नमत आह गम्यमानापीति ननु श्रप
मारोत्वेस्याग्रह इतिभावः अलमिति अलंशब्दो निषेधार्थकस्तदाह साध्यं नास्तीति ननु साध्यमस्त्या

७२ 72 ध्याहारेऽपि तस्य नामत्वेन द्रव्यवाचित्वं न क्रियावाचित्वमत आह द्रूहेति साध्यमिति सत्वप्रकृतिभा
गस्यार्थं प्रतीत्यर्थः भावापन्नापेति गणानन्वये नैवीदिलम्वतनुपतध्वमिति शेषः अशिष्टव्यवहारे द्र
ति अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रियातद्बोधकशब्दयोगे ऽस्मासान्नित्यायेन पत्नं वधे
न व्यवहारस्य संकीर्णाचारत्वं तदाह चकाद्वतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः इदं च दाणाश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे
इति सूत्रे भाष्यस्थं नैनैव चाप्रमर्थो ज्ञाप्यते चतुर्थ्यर्थे विहितत्वात्पापठ्काहारणा आत्मनेपदमिति
तदर्थः सा चेदिस्थेनेन तस्याः क्वचित्कत्वं ज्ञाप्यते तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यप्रमपि भाष्यात्कोशः
सिद्धं इत्याहुः दास्यतिदास्ये नमकं दानमित्यर्थः उद्देस्यस्तीणार्थः ॥ ॥ ॥इति तृतीया॥
॥ कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानं ॥ साधनत्वपर्यवसन्नार्थः इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्येत्याहुः अत एव क्रि रामः
याग्रहणं कर्तव्यमित्यस्य गतार्थं कर्मणीत्यस्य च प्रस्ताव्यान परं भाष्यं संगच्छते प्रस्ताव्यानत्र। ७२

कारकमागमस्येति सत्रेऽपपाठ इष्यते फलमन्वर्थसंज्ञाबलेनाह दानस्येति तेनाजोनपत्नीसादेना
त्तिप्रसंगः दानं चात्र मुख्यमिति नरजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ नातिप्रसंगः तेन हि ददातेर्भाक्त इति तद्वा
च्यविशेषाद्दुपेक्ष्यं अत एव खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति हरिदत्तस्याभाषप्रयोगः रजक
स्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं अजोनपत्नीसादित्वे परिहारिष्यते कर्मणेति संबन्धमा
त्रे शेषः अभिप्रैतीच्छतीत्यर्थः कर्मणा संबन्धस्य स्वत्वादिकमनिष्टफलनिरूपः कर्तृत्वं एवं च दाधात्वक
र्मनिष्टफलनिरूपितरूपकत्वेच्छाविषयोऽसंप्रदानमिति फलितम् अपमेव चोद्देश्यपदस्यार्थः तेश
षीति च एवं च कर्मकारकान्वितक्रियोद्देश्यः संप्रदानमिति फलितं विप्राय पतिरा धात्वर्थस्व
त्वस्वत्वनिष्ठस्वभावानुकूलो व्यापारः तदेकदेशे स्वत्वे च तत्त्वोपपत्तिरित्यादेश्यस्यानिरूपकत्वात्
पः एवं च विप्रोद्देश्यविषयनिरूपितदेश्यक गोनिष्ठस्वत्वस्वस्वत्वनिष्ठस्वभावानुकूलो व्यापार

७३

इति बोध्यः उद्देश्यगततुल्यार्थः उद्देश्यत्वं चारंभोपाधिः न तु कर्मग्रहणं किमर्थं पयमभिधेनी सेताव

ताणुद्देश्यत्वलाभात् क्रियापदग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा तिकं च न कार्यमित्यपरं लाघवमिति चात्र

गार गुद्देश्यत पातं रंगत्वात्तस्य एव संस्थामा मर्दिसत दर्शतत्वस्य त्वात् न च कर्मसंख्यानवकाशा

सामर्थ्यात् सर्वापापत्तेः कारकप्रकरणो च सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षानाश्रीयते नातरंगवहिरंगभा

वो पीति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेवं च कर्मणात्मतुर्थ्यानिमित्तत्वप्रदर्शनेन कर्मश्रुतस्य पस्पा

चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्त्वमपि सूचितम अत एव प्रयोजककलक्षणा श्रासनवकैत्रावरुणाय दंड

प्रदानमित्यधिकरणोक्तौ सोममैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति दंडप्रदानेन प्रतिपत्तिः किंतु

द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थ्या श्रुत्या मैत्रावरुणासंस्कारकमिति मीमांसकाः कर्मणायमभि रामः

प्रेतीत्युक्त्याहि पमिति निर्दिष्टस्य प्रधानत्वलक्षणांशो षितं कर्मणोति निर्दिष्टस्य चाप्रधानत्व ७३

लक्षणांशे षष्ठ्यं प्रतीयते कर्मणाकरणाकरणाम्नेनेनयमभिप्रैतीतितदर्थात्गोर्हि विप्रविषयेच्छां
प्रतिकरणांगादास्यामीतिहि विप्रमिच्छतिअन्नंगां मंत्रपतीत्याहो ग्रामस्य संप्रदानत्वंतुनअजा
यादृव्यपरत्वात्कर्तृ॥रीतिकर्मसंज्ञापावाधात॰नहिमीमासकोकंबलवत्त्वेपरत्वादिकंवाध
कंग्रामस्याजामपनोद्देश्यत्वाभावाच्चअजाग्रामसंबद्धाभवत्वितीछयाकिंचयन्नंनतुग्रामोजा
संबद्धोभवत्वितीछया यद्धिकर्मपदंध्वंतेनकर्मणाभिप्रेयमाणासेवसंप्रदानत्वापदितुग्रा
मोजांसंबद्धाभवत्वितीछयानयनंनयतेश्मसेयोगानुकूलव्यापारमात्रमर्थःफलंतावछेदकसंबं
धोऽजामात्रनिष्ठःतद्दाभवत्स्वाजानग्रामापनयतीतीत्याशःयंसग्रहणीकिमर्थंतदभावेस्वमिप्रप
तएवस्मातश्रुतपदार्थसंबंधेनैवनिराकांक्षत्वेऽध्याहारेमानाभावात्कर्तृसंज्ञात्वकर्मकधान्नापि
षयेसावकाशातनश्वापाध्यापायशिष्यगौर्दीयतइत्यत्रशिष्यापेपाध्यायस्यगौर्दीयतइतिस्या

७४ तत्र च शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कर्मणोः कर्मत्वं कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतंत्रोपलक्षणत्वादित्याहुः
74 दानीय इति बाहुलकात्संप्रदाने नीयः कर्मणा यमभिप्रैति सोऽत्र कर्मकक्रियायाः शेषः सं संप्रदानत्वं
स्यादत आह क्रियया यमभिप्रैति कर्मरहितक्रियायाः शेषोऽपि संप्रदानमित्यर्थः अकर्मकेष्वसावकाशा
या अस्याः सकर्मकेषु धात्वर्थव्यधिकरणफलाश्रये कर्मसंज्ञया बाधात् कर्मकारकत्वं स्यादा
हरणं तदाह यमेवेति यस्तूद्देश्यकर्मणामिति बोधः नन्वेवं दानादीनां तादर्थ्यात्तादर्थ्ये
चतुर्थ्येवास्तु किमनया संप्रदानसंज्ञयेति चेन्न दाणश्चयोगे संप्रदाने इत्यर्थस्यावश्यकत्वात्त
यस्तु चतुर्थ्याः समासे कारकत्वेऽपदकार्यमेवमावश्यकभावकत्वमनमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक ७४
यश्चेनेति फलाश्रयत्वं तीयार्थः उद्देश्यो हितीयार्थः तदाह यच्छमित्यादि एतच्च दानार्थकयजधा
तुमात्रविषयं यजार्थत्वे तु यशोः करणत्वमापसिद्धमित्याहुः केचित्तु कादसमेनतत्र छंदसि

चसर्वविधानांवैकल्पिकत्वात्पशुंरुद्रायपपजतइत्यपिभवत्येवेत्याह रुच्यर्थानांअन्यकर्तृ
कइतिअभिलषतिकर्त्रपेक्षयान्यतअभिलषतिकर्मतत्कर्तृकइत्यर्थः पत्किंचिदिष्टपकर्त्रीत्य
नुकूलव्यापाराश्रयोत्वभिलषतिकर्त्ताहरिर्भक्तिमभिलिष्यतीतिसंगतयात्‍ःपत्किंचिदाश्रितश्री
त्यनुकूल[illegible]ःप्रीतिव्यधिकरणोपोव्यापारस्तदाश्रयोरोचतेःकर्त्तेतिभावः एवंचाभिलषतेरुच्य
र्थत्वाभावान्नतद्योगेसंप्रदानत्वंतथ्वनयन्नाह हरिर्निष्पतिकर्त्तातितदनुकूलव्यापाराश्रयइ
त्यर्थःश्रीजनर्दनाइतिक्वाचिक्ष्वरवीर्वाश्रीड.गतावितिदैवादिकस्यसकर्मकत्वात्स्माद्धाश्रीपमा
राइत्यत्रकर्मणिलठःशानच्प्रीयमानइतिसाहचर्याच्चहरपेरोचतेइत्यस्यहरिंश्रीगापतीत्य
र्थःकर्मसंज्ञापोवाराप्यामिदंनचश्रीधातोरपिरुच्यर्थत्वेनश्रीपमाराइतिसाहचर्याच्चहरपेरोच
तेइत्यस्यहरिंश्रीगापतीत्यर्थःकर्मसंज्ञापोवाराप्यामिदंनचश्रीधातोरपिरुच्यर्थत्वेनश्रीपमारा

७५ 75 इतिकर्मणिशानजनुपपन्नइतिवाच्यम्ःअनेनैवनिर्देशेनणौधातुपाठेणौसाम्प्रपसमस्तं
प्रज्ञानत्वमितिज्ञापनार्हस्तेःअतएवहारिश्रीगणपतीत्याविप्रयोगाःसंगच्छन्तेपदान्तेदेवदत्तादेःप्र
योजकत्वविवक्षयाहेतुमणिणच्चूरुचेचुलदापरत्वात्कर्मत्वमेवपर्वभिधानमस्तितदुक्तंहरिणा
हेतुत्वकर्मसंज्ञाभ्यांशेषत्वेवापिकारकंरुच्यर्थादिषुशास्त्रेणसंप्रदानाख्यमुच्यतइतिहि
क्वहेतुत्वबशीघ्रास्मोविवक्षयत्वमेवस्यामःप्रप्रीतिकर्मादावविवाधिकरणमाभूदित्यर्थः
अतएवाहिस्मोरोचतेइतिहिसर्वैरंसक्तानेमाहुःश्लाघह्नुङ्ःज्ञीप्स्यमानःप्रेरनपद्धिषपक
त्नानानुकूलव्यापारानुकूलःसगत्वनइत्येकप्रप्पमापस्थितत्वाद्राणचतुर्थ्येकर्मैवग्रास्वतस्मा
पिज्ञापनाविवक्षेपछ्याविषयत्वाख्यानज्ञपपत्तिरितितद्भावःज्ञापनेचरत्नाघादिधात्वर्थःकर्मत्वंच रामः
तुर्थ्यर्थःश्वाघतेःस्क्रातिरूपविकाबोधनार्थःस्कानिप्रगणावलम्बनितपारर्नस्मराराहर्हितिहेतोःप ७५

चमीएवंचस्तस्याकस्मंअस्मंबोधपतीसर्पः कृतइतिसपत्नीभः कस्मैहूवानानपाकुस्याकस्म
ममंबोधपतीसर्पः कस्मैकुवानेसंनमाप्पिकार्थकथनंअत्रापिकृतिपूर्विकाबोधनाहैतेरर्पः१
वेतिसतेशापतेशापतेइस्मनेपारपिस्म्यसाशपथेनथकस्मममंबोधपतीसर्पःश्रकाग्रानस्यपा
रथपोः शापडपलेभनेइतितडि कस्मैस्तोतीसर्पइतिमेनारमापांस्कोतेबोधनापर्यतंलक्षरोसा
ऽः अ्रमेतञ्चीस्समानपदेनरापर्थकर्मरागएवग्रहरांग्रधानभूतरापर्थकर्मरागएवग्रहरांग्रधानभूतराप
र्थकर्मरागएवग्रहीतृञ्चितत्वातअतएवकस्मापात्मानेपरंवाश्लाघंकथपतीसर्पःहुतइस्मपादाप
पस्मकस्मचितहूतिनितस्यइतिश्रावः श्लाघतेबोधकलिकास्कातिरर्पःकुतेभ्यबोधविषणाहुनि
रितिबोधमः अथवाक्यकर्मरागापमभिधेतीतिसंश्रहानलंतहविवक्षापूर्वकशेषत्वविवक्षापाब
स्मापामापामिदंवचनंतिसतेशापतइसाहस्मास्मसाशपथेनचस्नाभिश्रापंकस्मैबोधपतीसर्पः

१६

स्त्वातिमात्रार्थत्वे लक्षणं श्लाघनं तद्गुणस्येवेत्याह ॥ स्वनितेचेहं श्रमतन्त्रयं शापडपत्नं मनन्दति वाजिकेकेप
टेन दीक्षमाणेन विवदंते पआख्यातेप संग्रहणमिति आख्यापते बाधनं तद्गुणं सर्वं ॥ द्रव्यस्य पस्मा आ
ख्यापते सद्गुणं ति केचिदाहुः तिर्यग्येन चक्रकल्पैक मैनाएव ग्रहणमित्याशयः ॥ तापर्यकर्मणा एव
दीक्षमाणपदेन चन्द्रग्रहणामिति संगताशयः ॥ अंशे ज्ञाप्यमानदूसे वामिन्दपादानवैपर्यापत्तिः ॥ शयं पते क
र्तृस्तक कर्मणा दूरस्वया ज्ञाप्यमानपदेन तस्येव ग्रहणात्सिद्धेः ॥ सत्त्वारस्य नो भयोरपि दीक्षमाणप
देनग्रहणमिति वहवः ॥ दीक्षमाणं पदति ज्ञापनवचनात्तत्क्षेपः ॥ सन्नेतात्कर्मणा शानचपवीत्ति
कर्मणा एव पाप्यास्यात अधिकरणादेर्भावः । इति भावः ॥ न च दीक्षमाणपदाभावे सूत्र समर्पणत्वावि
शायां संज्ञानतरा ज्ञातिविषये चारितार्थ्यं न प्रवाचनं संज्ञाभिर्बाधसिद्धेः ॥ कथं मतादति वाच्यं मापसिद्ध रामः
वाधकभावस्यैवैनेरन्तुवादेना स्वतेरातिसंग्रहाय ॥ एवमेपिवोधं धारेस्त धड ॥ वस्यानेइति रायतन स्वग्रह

रोपारे रितिषष्ठ्यां ख्यातायां च वृत्तं धारपतेः प्रयोगे इति तदर्थान्वयिनः इष्टमर्थः भक्तोपधारपतीति वि-
षमारोपस्वरूपेणावगतेष्टमानंमोक्षं हरिः प्रयुक्ते इत्यर्थः नचोत्तमरोपभक्तादिरोपितद्वस्यापनरूप-
धर्मरोपव्यापारप्रयोजकत्वात्तत्प्रयोजकोहेतुः तत्पादत्वात्तेहेतुकर्तृसंज्ञापतिरितिवाच्यं कारका-
धिकारात्तथात्वे प्रयोजकव्यापारजनकस्यैव तत्संज्ञा प्रशस्तत्वात् नहि सव्यापारोत्र धा-
त्वर्थः इति हि कृत्तनसजातीयद्रव्यांतरदानमंगीकृत्याशु ब्रह्म जनकपरदत्तपरकीयद्रव्यादानेऽक्र-
रोपवेवमोक्षस्यतद्रूपत्वाभावेन कर्मभक्तस्योत्तमरोपत्वमितिचेन्न अवशपदे पत्वेन तत्रापि क्रयरो-
पवहारात् ध्वजधारएाद् इति रोपतस्य तु न ग्रहणं व्याख्यानात् प्रकर्षविवक्षायां त्वितिफलाश्र-
यत्वेन विवक्षायामित्यर्थः परस्मादिति॥ इदं सत्यं श्लेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्यमिति भावः॥ दाह रामः
रोपपत्तर्य्यर्थः संबंधस्याहारस्यार्थः ५ बप संबंधी कृतार्थः व्रजमण्सरहरणीपशोभमिसाक्षेकर्म्माप

११ नीयफलाश्रयत्वेन विवक्षणात्क्रमापि दृष्टव्यः कांतस्य तत्र संप्रति स्पृहयति चेति तु विभक्तिविपरि
77 णामेन कांताय स्पृहयतीति वा भोग्यायेत्यध्याहृत्य सर्वा व्याख्येयं कर्मणः शेषत्वविवक्षायां वाने प
मित्याहुः ईप्सिततमत्वांतु अधिकरणत्वाद्य विवक्षायां ग्रामादौ व्याहृत्यं पं वोध्यं पतुहेतारा जे
न कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्या अपवादिके यमिसकं तत्र शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसंज्ञावा
धकत्वायोगात् अपरे तु ईप्सिततमपदेन फलाश्रयत्वेनैवोपस्थितेः कर्मसंज्ञायां वादस्य वायं किंच का
रकाधिकारात्कारकत्वेन विवक्षायामेवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः विना कारकत्वविवक्षां च क्रियाजनकत्वावि
वक्षेप क्रियासंवधित्वमात्रविवक्षेव च षष्ठी विभपः यत्र तु धारेरमोदेन त्वासंभवः तत्र यथाक
थंचित्कारकत्वं दृष्टव्यं व्याख्यानास्पृहयतीसादौ लक्ष्यात् तह यथादिक्रियानिरूपितं कर्मत्वं बोध्यं रामः ११
अत एव हरदत्तेन शेषत्वविवक्षायां षष्ठी विवस्त्रकं एवं च कांतस्य स्पृहयतीति पथ्याश्रुतमेव सा

घुसृहपरागापेड्ढामितोद्दीलुवाडूलकात्संभहानेएवानीपरिह्याहुः भक्तुदीक्षितमात्रेद्रूपंसंज्ञाऽभक
र्णविषयत्वापंक्तुपरत्वात्कर्मत्वेएवंचक्षितमात्रेईक्षिततमेवाशेषत्वेनविवक्षितेषस्येवेतितन्नः
शेषत्वेनविवक्षितत्वातिरिक्तस्यक्षितमात्रत्वसम्भवेचत्वात्प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापा
रजसफलाश्रयत्वस्यैवात्रसत्वेनवारयतिवैलक्षण्यापातकुधद्रुहः एषामर्थद्वाक्यापेक्षामिस
र्थः तत्रकुधद्रुहावकर्मकौतयोरशेषस्यपवादोपयाकृचस्पृरादिविकारान्तेमेपत्ररूढकोप
रूपक्रोधजन्यस्यापकारविषयेच्छारूपद्रोहजन्यफलस्यैवहृत्वादौसत्वेपिधात्ववाच्यत्वात्अं
सोऽत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारगुणविषयदोषारोपानुकूलव्यापारार्थयोरसूयतादृशेषेक
मिसंज्ञापोप्राप्ताप्रवचनमित्याहुः भाष्यमीर्ष्यतीतिनात्रभाष्यप्रतिकोपः किंतुपरैरीश्यमानोतां
नेत्समतरूत्सेवतिभावःकोपश्चभवायेवेतिचस्तुसाहरोगानेकोपजमेर्ष्याकिंत्वन्यदुरूपदर्शनज

मेतिभावः कुंपि पोगेतु नेदं प्रवर्त्तते न त्वकुपितः क्रुध्यतीति भाष्येण प्ररूढकोपस्यैव क्रुध्यर्थता
वोधनेन कुपेस्तदर्थत्वाभावात् कुप्यति कस्मैचिदित्यत्र तु क्षिपपापमभिप्रैतीति संप्रदानत्वेन
चैवं क्रुधिद्रुहोर्ग्रहणं व्यर्थं द्रुहेश्चपत्याविवक्षायां चारितार्थ्यादित्याहुः चिन्त्यदोषार्थ्यानामभितद्र
नोक्तमहद्भाषादावतिप्रसंगात् क्रोधादयश्चेतनविषया एवाद्रोहादयस्तु अचेतनविषया अपि ओष
धं द्रुह्यतीति प्रयोगात् तच्चित्तवृत्तिविशेषद्वेषानुकूलव्यापारस्तदर्थः क्रुधद्रुहोःऽपसृष्टयं सो
पसर्गरूपार्थे वैयाकरणानिकायप्रसिद्धं तदाह सोपसर्गयोरिति एवं सूत्रापवादोयं परीपश्यभा
शुभसंबंधी सप्रश्नः तत्त्वे विविशुभाशुभप्रश्नस्य वक्तृप्रश्नदूतिव्यवच्छित्पतेरिति भावः राधीक्ष्योः
प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थे नोपसंप्रदारकर्मकावेतो अत
एवशुभाशुभाधोकर्मकादैवेति गणसूत्रात् धात्वर्थैकदेशप्रश्नविषये कर्मणस्मान्वयः न तत्र

श्नविषयरूपप्रत्याश्रयतपाकमित्येवाभिहसेववकुं उक्तं तस्य सा स्वात्मरं पर पावान्नधानीभनग्रह
नधात्मर्थ्याप्याराजमत्येन सास मा स्तिहस्मा दिवततज्ज्ञानन्नपाजक्षान विषयत्वामाधेन वतद्दश्रा
भेः नदेनत्स्ल लितमाहहपेसागगेहूस्मादि पंक्तीसनहसेव सिद्रपस्मेति चिंसन्नपाजनमितिहर
दत्ताद्दपः प्रसाद्दःभ्याम्मिति द्विवचननिर्देशेनन्नसेकमपसर्गसंबंधद्दत्साशपवानुदाहरति
गं भ्रतिशगोतीतिप्रतिस्ववेआदूः एवंभ्रमष्ठधानुः प्रवर्जनाएवंकाम्डपगमेप्रवर्गतेतन्नविप्रस
कतेऽप्रपाजकत्वेनेहतत्वेधामेवचनचनुर्थ्यर्थ्याअप्रपत्वेप्रवर्जनापाम्बजमतासंबंधेनाम्डप
गमेत्वपः तत्सूलितार्थमाहाविधेगामत्वमितिअनप्रतिअनप्रतिभांगगाः तस्मितिविग्रहः प्रहा
नप्रतीतिभिन्नंपदं पंचमंतत्रकतिवदनुकरणाभिमतिदेशेनाम्यपत्वात्स्वूलफूगगाद्दतिश्ना
तानुकरणात्मशी एवं साहचर्यादिहापिप्रसेकमपसर्गसंबंधद्दत्साशपेनोदाहरति अनुगणा

७८ तीतिशंसितुःशंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारत्वस्यांप्रोत्साहनंअनुप्रतिगरणात्मोपर्यःत्त
त्रएवैव्यापारःशंसनमेवगत्वातेऽपास्यतत्वात्तशंसितुश्चप्रोत्साहनेकर्मत्वपान्वयःहोतुश्चशं
सितर्यभेदान्वयःएवंचकर्मसामानाधिकरणात्कर्मत्वंश्रामहद्देवचनंतदेतन्मकलितमाहहो
तारंप्रथममितिप्रोत्साहयतीति·ओथामेमादिशदैरितिशेषःपरिक्रयरोसंक्रोपाधनार्येणाना
मतिकस्वीकरणात्तस्यसमीपंपरागाचेष्टितञ्चानिपतत्कालेनतोस्मनत्वादिसाशेषेनाहानपते
तिभ्यमिवैतत्तन्शतापेतिकरणापदार्थस्यैवसंप्रदानत्वेनभानमित्रशतव्यापारस्यान्वदानरूपस्यैवे
तिबोधंताहक्येषुइतितस्यैकापीपेदंतत्तद्वंप्रकारणात्तस्यभावःताद्दर्थ्येऽपकारकत्वरूपःसंबंधःतत्र रामः
चतुर्थ्यासाचेपमुपपदविभक्तित्वादिशेषणादेवमुक्तोपेदृसत्रमुक्तोपकारकंहरिभजनामतिबो ७९
धःआत्मरणापदधीतत्रआत्मारोणापकारकंदधीत्यर्थःआत्मरणापकारकत्वंचतत्राजनोपकारकत्व

नबोधं स्वर्गीयपुराणमित्यादावप्यनेनैव चतुर्थ्यो बोध्या अत्र पुराणादिशब्दमोहे तज्ज्ञतीपानहेतुहेतु
मद्भावस्य च तुर्थ्या बोधनात् पदार्थतादर्थ्यस्य संबंध एवं भानेतदीयपणी गुरोरिदं गुर्वर्थमिति तत्र भा
ष्यस्यं स्वरूपीतिस्वरूपेः सतमीपं स्वरूपीतिचार्थग्रहणं रांबारवानात संपत्तिभ्यामतनतद्भाव स्वरूपेण स्यात्तिः
तदपमर्थ्यः स्वरूपपर्व्यकथानुयोगऽस्यथमानेनैव वर्तमानाच्छब्दाद्ध तुर्थ्यो तिरदं च प्रकृतिविकृतिभा
वस्य वक्तव्यत्वतदृत्वस्य परिणामतदृत्वर्थः पक्षपवादे पंप्रकृतिविकृतो मौर्भेदविवक्षा पामनेन विकृ
तिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायां तु कर्तृत्वात्प्रथमैव परत्वाद्व्यक्तिज्ञानेकत्वतद्भ्यादिभक्ति
कर्तृकज्ञानसंबंधी परिणामवृत्त्युदाहरणार्थः भाभिन्नं ज्ञानमत्मघतद्रूतं र्थः श्रपमाणमित्यादि
मंजूषायां विस्तरः विवक्षायां तादर्थ्यं च तुर्थ्या व सिद्धं स्वरूपपर्व्य संबंधसामान्येनान्वयेसाध्वत्वाच्चेत।
स्यावश्यकत्वादित्याहुः काश्चित्तु अभेदविवक्षायामपि अनेन चतुर्थी स्यादत एव विसत्सदानऽजनिकर्त्त

८०

रित्यपादानविवक्षातदापंचमीभक्तेर्जोचेत्कल्पतेज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्ततःस्वयमेवषडस्मृति
म्न्वातदाक्रूपेरर्थः अत्रवदंतिकल्पतइत्यादेः परिणामतइत्यर्थो परिणामस्वरूपांतरप्राप्तिः तदे
क्रदेशेरूपांतरे ज्ञानोदेर्विकारस्याभेदेनान्वयात् हितीयापांग्रातापामनेनचतुर्थ्याविधीयपतेए
वंचात्रचरितार्थाचतुर्थ्यापकृतिविकृत्याररभेदविवक्षायांभवत्यर्थककल्पियोगेपरत्वात्तथ्यम
पावाधतेपवागर्भत्वंभवतीत्यर्थः चतुर्थीतमधेपवारम्यापेनहितीपायाएवापवादइत्याहुः अ
मेतुवाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यतत्रापिचतुर्थीमिच्छंति ज्ञानात्मनापरिणमतेइत्याशेनुआत्मश
क्तइत्तिधर्मपरः ज्ञानत्वेनपरिणमतइत्यर्थः एवंचतस्याविकृतवाचकत्वाभावान्नचतु
र्थ्याकिंतुप्रकृत्यादित्वात्तृतीयाज्ञानत्वविशिष्टरूपांतरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेर्थः वाप्तापतितप्राप राम:
कत्वरूपसंबंधश्चतुर्थ्यर्थः ज्ञानिनांशुभाशुभसूचकोभूतविकारउत्पातःतेनज्ञापतेर्थे ८०

वर्त्तमानाच्चतुर्थ्यामर्थः हितयोगे चेति संबंधे च चतुर्थ्यर्थः नरेभ्यो हितमिति निर्देशाज्ज्ञा
पकात्सिद्धमेतदिति पंचमेकेपटः पठ्यते रहतः चतुर्थ्याचाशिषीति सूत्रविहिताशीरर्थच
तुर्थ्यानिर्वाहात्सिद्धमेतदिति न तत्तज्ज्ञापकमिति तन्न आशीरर्थस्य हेतोर्दुरूपपादत्वात् आशी
रर्थयोगे त्वाशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते न हि हेत्वादुद्देश्यविधेयभा
वेनान्वयो युज्यत इति सिद्धः एतेन चतुर्थ्यानर्थक्येति हितसुखयोगे समासविधानं तद्योगे चतुर्था
ज्ञापकमिति प्रत्याख्याताः चात्र सुखयोगेपि वाध्यं हितादिकृ क्रियार्थोपपदस्य क्रियाअर्थः
फलेयस्य तत्क्रियार्थं तेन स्ववाचकं लक्ष्यते तेन क्रियाफलकार्यवाचकस्योपपदमित्यर्थः।
क्रियाफलकार्यश्च भवतामस्मात् भुनराबुल्लोक्रियायामिति सूत्रमहिम्ना च क्रियारूपसवग
म्यते स्यानिशब्दभ्याथ युज्यमानत्वरूपवैयाकरणानिकायपत्रसिद्धः क्रियार्थक्रियोपपदत्वं

८१ चतुमनावेरेवसंभेवतीमर्थ्यातितेपारेवामपदार्थत्वंतदाहक्विपाक्विपार्थ्यंतितात्तुमनःप्रीति
रावुत्वादेरपुपत्नस्तगाफलेभ्मापातीतस्यफलाभ्माहारकहत्मापिविवरगासंभवात्‌ःकर्म
गातितिहितीपापवादोपमितिभावःनचपदजन्यपदार्थोपस्थितेशाब्दबोधांगत्वात्फलेपा
पातीचतुर्थ्यर्थान्वयपोग्यस्याहरगास्यतयोपस्थितेरभावात्कर्थ्यबोधःनचाहरेणुपदाध्याहा
रेगाबोधःअध्याहारस्यानुमानमितमग्रयोगोस्तिवग्रयोगशब्दस्योच्चारगार्थत्वादितिवाच्यम्स
हेरीक्षितहृमारेरिवग्रथ्मयुपपद्देदृत्यस्याश्चचारितपदेध्याहृतपदेचग्रवमनुपपत्तेस्या।
नित्यपीतस्यथैपर्य्यापत्तेःतस्मात्स्यानिपदमज्ञापमानार्थकंएवंचपदानध्याहारेणार्थमा
त्रोध्याहारेमध्यमार्थतत्मार्थकामनस्यापदनिमित्तकतपातत्रनस्मारितिचेन्नतस्यानिय रामः
हरासामर्थ्यादेवपदजन्योपस्थितस्मभावेपिशाब्दबोधविषयत्वांगीकारात्‌सएवेदमद्रु ८१

रास्तेनैकोऽस्कमेस्टहेशीक्षितद्वत्वाहेतुपदाध्याहारएवार्थाध्याहारपदाध्याहारयोश्चलक्षणा
नुरोधेनव्यवस्थाएवंचफलेभेदाभावातीत्याहोफलकर्मकाहरणाफलकंपात्मितिबोधः अत्रश्रविं
शपीडोभित्याहोवाक्यार्थेवाकोकदेशव्वेपागस्यान्नेपव्यातस्येवपदस्यसंवृणोवाक्यार्थेशक्तत्वातेषा
ऽस्यसमुदायस्याहरणाधाटेनोक्तार्थशक्तिः एवंशक्तिमर्यादयावोधेएषपंचतत्पीसाधः स्यानित्
इस्तकेनेठतस्तुयोगइतिमत्याकोहासाहेमंजूषायांविस्तरः अत्रमेतत्वर्थाध्याहारेणावोधंवदंतिन
तुतादर्थ्यचतुर्थ्येवेदंसिद्धंदध्याद्देशोहरणाभोजनाथंत्वेवधानेत्यफलाहरणोपकारकात्वाहित
वेत्तकर्मत्वप्रकारकेआहरणाविशेष्यकेचबोधेसाधुत्वार्थमेतत्सावश्यकत्वातध्वनितंचेदंप
दमंजर्यांनमस्कुर्मोनृसिंहायेतिनवनमः स्वस्तीस्तेनेनैवात्रसिद्धिः ऽपपदविभक्तेरितिवक्ष्यमाणा
मोपनहितीयायत्नेः केचित्तुकर्मत्वाविवक्षायांशेषषष्ठीबाधित्वानमः शब्दयोगायांनन्वयेननमः स्व

८२ स्तीत्यनेनैवात्र चतुर्थी । न च षष्ठ्यापि कारकविभक्तिः क्रियाजनकत्वेन बोधकविभक्तेरेव तत्त्वात् । नि
पातनमःशब्दस्यापि सत्त्वेऽग्रहणाविविगमनाविरहादित्याहुः क्रियार्थोपपदस्येति किं प्रविश्य पराडीं
अत्र प्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मशिशपराड्यां चतुर्थ्यापत्तेः तुमर्थ्यात् तुमर्थाद्देस्तनुमर्थाल्लस्य
तेसमर्थोपस्मत्यर्थः तुमनोभाववचविधानेन तदर्थकस्य भावार्थकत्वाभिचारात् भाववचना
दिस्येतस्मत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह इति सत्त्वेरोगातिभावेपेत्रसपावस्थन्ते ते क्रियार्थापाक्रियापा
ठपदेष्मविष्यतिस्युरितितदर्थः न च तादर्थ्ये चतुर्थ्यं दसिद्धं भाववचनघजादिनैव तादर्थ्यस्योक्तत्वे
न तदप्राप्तेः तेषां तुमुन्नपवादत्त पातत्समानार्थत्वात् एवं च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमापां प्रामाया ।
मिंदवचनं द्विधाविधातापविधातु मिद्ध तदुक्तं विधातापेतितादर्थ्ये चतुर्थी विधानार्थपदिधानं रामः ८२
तदर्थमिद्ध तदुक्तमर्थः एतेन विधातमितितम नैव तादर्थ्यस्याक्तत्वेनकर्पचतुर्थ्यासप्रासंङ्गतरक्रि

यपोत्तस्य द्योतनेपि सर्वक्रियपोग्य द्योतनादित्याहुः पागापेति पागफलकं पानमितिबोधः ऽ पप
द विभक्तेरितिवाचनिक मेवेदं माष्यप्रठितं अतएव पमच भावेनेति समम्य पेक्षपाऽधिकरणस्य सम्भाव
लवत्वमनेन नम्यापेन तत्र चतुर्थी पतेकार्यमिति सूत्रे कैपटे भाष्ये अनया व्यास पोरपि प्रधानक्रियान्वयि
त्वेन प्रधानक्रियान्वयनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं बहनां तह संगतिः स्यादेव हा
रकविभक्तिपदार्थश्चाप्यपि पदार्थ इति सूत्रे निरूपितः नमस्करोति देवानिति ऽत्र कर्मणि द्वितीय पः स्वनि
रूपकत्वबोधकस्तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कार फलस्य ताहश बोधस्याश्रय तत्पादेवानां कर्म
त्वं बोधं अस्य च नमः शब्दस्य तात्पर्यात्तत्र भक्तिरूपोर्थोपादि पुवापाठे नगतित्वात्कत्वहरपेन मह्ल्पादेोऽस्य
रादिपठितः एतेनैकस्याएवोपपदविभक्तिर्ल्कारकविभक्तित्वं चापसापदस्यपात्तकिंचैकस्याए
वस्यापगकारेन नमस्यति देवानित्यत्र परिभाषोपमासपरभाष्यावरोधश्च सह युक्ते इत्यादिसूत्रस्य भाष्य

८३ विरोधश्चपर्यायस्यैकेनापिपर्यायेणः सामर्थ्यंअलमितिपर्यायग्रहणंआरेभ्यपमितिभावःभवरागावाररागानि
षेधार्थकस्यक्रियासमभिव्याहारावश्यकत्वेनतत्वक्रियानिमित्तकारकविभक्तिभिर्वाधात्स्यापास्यैक
तिन्यायसिद्धमितिहरदत्तादयःवस्तुतःकारकस्यशेषत्वविवक्षायांतन्नचतुर्थ्यावारणार्थंवाख्याना
देवपर्यायस्यपर्यायग्रहणंध्वनितंचेदंभाष्येअर्थपरतयाव्याख्यानेवीजमाहतस्मैइतिन्याशीर्विवक्षाया
मितित्वस्यार्थस्याशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः स्वस्त्यर्थः कुशलंमंगलंवा परामपीति सक्तेपा
गेचतुर्थ्याअवकाशःस्वस्तिजाल्मायास्तीतितत्वकल्पनंकुशलार्थैराशीषीन्यस्यावकाशःस्वस्ति
भिन्नाःकुशलार्थाः मन्यकर्मण्यनादरेतिरस्कारइति अनादरशब्देननादराभावमात्रमपितुनंजन्यध
र्मादिवन्न्यतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कारार्थत्वमितिभावः तत्रानादरइतिमन्यकर्मविशेषणंअनादरेषां राम: ८३
तत्केयल्कमैत्रार्थः तेनपुष्पमर्थं दाचतुर्थ्यानन्यानादरश्चेदधातोःकर्मस्यापकर्षेणीयमानात्तत्रजाप्रि

योगेनापकृष्णनिरूपितोपमेयत्वाभावस्योपमेयेतितुल्यत्वबोधनायप्रवृत्तिपादनाद्वा आवेत्त
राभिवमभेदस्यर्थः अभेदत्वशात्तत्वमपिवमभेदस्यर्थः तत्रकुत्सितत्वतिवक्तव्ये अतिशयिता
नादरप्रवृत्तिपत्सर्थानादरग्रहणेनांतेस्वासप्रवृत्तिः ध्वनितं चेदं प्रकृष्णकुत्सितग्रहणं कर्ते
व्यमस्मादिनाभाष्ये यदाचिनम्मनुष्योततोपिपदकृत्स्नानसामनमात्रं तदाचनुष्पानितर्थः
एवंचतृणायमत्वारभ्धनेदनोपवारोनरक्षः प्रधानान्निराम्पादित्यादि प्रयोगाभिंसाएव
नजन्मधाहारोवानध्वनपनुदाहरतिनत्वात्तृणाभितिहितीयासमानार्थाचतुर्थ्योश्यपेनेतिन
तुपकाम्यारभ्यानादितिभावः तेनदैवादिकधातुमात्रसंग्रहणं ननुश्यपन्विशिष्टस्यैव तेननत्वा
तृणायमेनेदत्यादि सिद्धमिम्माहुः न्यपनीयेतिमपं चेदं भाष्येनोकाकेति ननुभाष्येऽनावादि
श्वितिवस्याभिनत्वानावंवमभेनत्वामन्नमभेदस्यदात्वस्यात्रपेषमाशिषुं नेष्यतेतेनावाद्यभीम

विष्वंतीत्युक्तेन तु परिगणनं तत्वकल्पमेतद्व्यक्तेपरिहितदाहरणाभ्यामारोपनो सत्वत्तास्य प्रनाथा
द्यपत्तं हि शृगालाज्जिर संगत्वान हितत्वद्दाहरणाभ्यां द्वचमिति चेन्न भामिप्रेप्सित वद्द्वचने
नेह स्यादिग्रामारोपनचैवेथ वाक्यानिष्ठिनिरासापादित्वात्कुः गत्यर्थकर्मणोऽम्याभेन्याभापेतिफलाश्र
यत्वतुर्थ्यर्थः गत्यर्थ्येकिमनेन्योऽहंनपचतिकर्मणीतिकिमश्वेनगच्छतिचेष्टायाःकिमितिग
त्यर्थस्यक्रियारूपत्वात्स्मनःशारीरपरिस्पंदरूपक्रियार्थमेवग्रहणमित्युक्तेरर्थ्यानमिति
ग्रामध्वनीत्यत्राध्वशब्दोऽर्थपरःकर्मणीत्यनेनसामानाधिक

कारकशेखर